

Б. ТҰХЛИЕВ
Р. НИЁЗМЕТОВА
И. БОЛТАЕВА

ДАРСЛИКЛАР УСТИДА ИШЛАШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Тўхлиев, Р. Ниёзметова,
И. Болтаева

Дарсликлар
устида ишлаш

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси

Фанлар академияси

«Фан» нашриёти

2007

ALISIER NAVOIY NOMIDAGI
Тошкент
AXBOROT-RESURS MARKAZI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
O'QIM VA UCHA MAKTAU TA'LIM VAZIRLIGI
ILMOMIY NOMLARI
TO'NGENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI

Б. Ҳақиев, Ҳ. Ибраҳимов,
Н. Раҳимов

Мазкур ўқув қўлланмаси магистратура таълимнинг «Ўзбек адабиёти» ихтисослиги талабаларига мўлжалланган. Улар бўлажак адабиёт ўқитувчилари сифатида адабиёт дарслиklarининг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг таркиби ва мазмуни билан, шунингдек, дарслик материаллари устида ишлашнинг метод ва усуллари билан танишадилар. Қўлланмадан умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўқитувчилари, талабалар, аспирант ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тошкент Давлат педагогика университети Илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN № 978-9943-09-373-7

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти,
2007 йил

КИРИШ

Ўқувчиларнинг турли фан соҳаларига оид бўлган билимларни эгаллашларида, шу билимларни эгаллашга оид кўникма ва малакаларга эга бўлишларида ўқув дарсликларининг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Бу таълимнинг турли босқичларида қўйиладиган умумий мақсад ва вазифалар билан чамбарчас боғлиқдир.

Президентимиз Ислом Каримов бу ҳақда шундай деган эдилар:

«Ҳаммамизга аёнки, таълим дарсликдан бошланади. Аччиқ бўлса ҳам тан олишга мажбурмиз: деярли барча соҳада дарсликларимиз аҳволи бугунги ва эртанги кун талаблари даражасида эмас.

Бир нарсанинг аҳамиятига етиб боришимиз зарур, азиз дўстлар, ватандошларим!

Эски қолиқда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, ахир. Буни барчамиз тушунишимиз, англашимиз даркор.

Олимлар орасида дарслик ёзишга пастроқ бир илмий иш сифатида қараш иллати бор. Нега бундай? Бу психология қаердан пайдо бўлган? Ахир, дарсликларда миллат фикрининг, миллат тафақури ва миллат мафкурасининг энг илғор намуналари акс этиши керак эмасми? Ҳар бир соҳа бўйича дарсликни ўша соҳанинг атоқли вакиллари ёзмайдиларми? Биз дарслик яратишга энг илғор ва энг шарафли вазифа сифатида қарашимиз, яхши дарслик яратган одамларни бошимизга кўтаришимиз керак. Дарсликни, агар керак бўлса катта танлов асосида яратиш лозим. Танлов ғолибларидан маблағни аямаслигимиз лозим»¹.

Эндиликда умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфларидаги Адабиёт дарсликларнинг барчаси танлов асосида яратилаётганлигининг гувоҳи бўлиб

---

¹ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил 29 август. Тошкент: Шарқ, 1997. 8-бет.

турибмиз. Бу жараён давом этмоқда. Шунинг учун ҳам дарсликларнинг мазмуни йилдан-йилга бойиб, сифати тобора яхшиланиб бормоқда.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда, адабиёт дарсликларидаги материаллар:

«таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги...

таълим тизмининг дунёвий характерда эканлиги» (3-модда) билан белгиланади.

Адабиёт дарсликлари ўқувчиларнинг миллий мафкура асосида шаклланадиган дунёқарашларида муҳим роль ўйнайди. Юқорида Президентимизнинг дарсликлар ҳақидаги мулоҳазаларини кўриб ўтдик. Бу безовталиқ бежиз эмас. Яхши дарслик мукаммал дарс, пухта билим, ўқувчиларнинг мустақил, ижодий ишларини йўлга қўйиш дегани ҳамдир. Бугина эмас, яхши дарсликлар ўқувчилар эгаллайдиган билимларнинг ҳажми ва сифатини ҳам кафолатлайди. Демак, дарслик туфайли биз педагогик мақсад сифатида кўзда тутадиганимиз асосий ҳолат — акс алоқани ҳам таъминлаган бўламыз.

Кўпгина олимларимиз дарсликлардаги асосий камчиликларни фақат унинг мазмуни билангина эмас, балки шу мазмунни очиб беришга қаратилган шакл ва усулларнинг номуносиблиги билан ҳам алоқалантиришади. Бунинг устига дарсликлар билан ишлаш методикасининг пухта ишланмаганлиги, ёш, тажрибасиз ўқитувчиларимизнинг бу борадаги нўноқликлари ҳам ўқувчиларнинг дарслик устида ишлашга оид кўникма ва малакаларининг тез ва пухта шаклланишига халақит беради.

Ўқувчиларнинг адабиётга оид билимлари, адабий дидлари, сўзни ҳис этишлари, бадиий адабиётнинг сир-синоатини тушуниб, ундан завқ туйишларига оид бўлган жараёнларни, шу жараёнлар билан алоқадор бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланишини қай тарзда барқарор ва мустаҳкам қилиш, уларни тезлаштириш мумкин бўлади. Бунинг устига адабиётнинг ўқув предмети сифатидаги ўзига хосликларини ҳам назарда тутиш керак

бўлади. Зеро, ҳар қандай билим — кўпинча ақлий меҳнат маҳсули сифатида тасаввур этилади. Бу ўқиш-ўқитиш жараёнининг ўзи тегишли кўникмаларнинг шакллантирилишига асос бўлади деган гап. Бироқ, адабиёт билишдан ташқари ҳис этишни ҳам тақазо этадики, адабиёт дарсликлари мана шу ўзига хосликни ҳам диққат марказида тутиши керак бўлади.

Адабиёт дарсликларига қўйиладиган замонавий талаблар

РЕЖА:

1. Адабиёт дарсликлари.
2. Дарсликлар яратиш бўйича қилинаётган ишлар.
3. Дарсликларга қўйиладиган замонавий талаблар.

Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, “бу юк мана виятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини томиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андазалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда”¹.

Бунинг бевосита исботи сифатида “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳамда “Таълим тўғрисида”ги Қонунни эслаш мумкин. Таълим-тарбия тизимининг барча бўғинлари мана шу Қонун талабларини амалга ошириш учун астойдил ҳаракатлар қилинди.

Эндиликда умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари, олий таълимнинг бакалаврият ва магистратура босқичлари учун давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув қўлланмаларининг янги авлоди яратилди. Мамлакатимиз таълим тизимидаги янги бўғин — академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун ҳам меъёрий ҳужжатлар комплекслари анча муваффақият билан амалга оширилмоқда.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун тил ва адабиёт фанларидан давлат таълим стандартлари яратилди. Шу асосда ўқув режалари, фан дастурлари тузилди. Бугунги кунда уларга муносиб равишдаги дарсликларга ҳам эгамиз. Хўш, бу дарсликлар қандай талаблар асосида яратилган?

Бу дарсликлар биринчи навбатда ДТС талабларига жавоб бериши керак.

¹ Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил 29 август. Тошкент: Шарқ, 1997. 5-бет.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўқувчилар умумтаълим тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражасини белгилаб беради.

Давлат таълим стандарти таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари, унинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда (давлат ва нодавлат) таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шarti амалга оширилади. Давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларини яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун ўқув режаси давлат таълим стандартининг таркибий қисми бўлиб, у таълим соҳаларини меъёрлашни ҳамда мактабнинг молиявий таъминотини белгилашга асос бўладиган давлат ҳужжатиدير. Таянч ўқув режаси ўқув предмети бўйича бериладиган таълим мазмунини ўқувчига етказиш учун ажратилган ўқув соатларининг минимум ҳажмдаги миқдорини ифодалайди. У ҳар бир синфда муайян ўқув предмети бўйича давлат стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашга асос бўлади.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун адабиёт фанидан биринчи марта давлат таълим стандарти яратилди¹. Унинг янги авлоди иш тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда тузилмоқда.

“Давлат таълим стандарти таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари, унинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шarti амалга оширилади. Давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади”².

¹ Умумий ўрта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон.

² Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Тошкент, “Шарқ”, 1999, 1-махсус сон, 6-бет.

Дарсликлар қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- Давлат таълим стандарти талабларига жавоб бериши;

- дастур асосида яратилиши;

- йўриқнома (концепция)га мувофиқ бўлиши;

- таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка жавоб бера олиши;

- дарсликлар ҳажм жиҳатидан катта бўлмаслиги;

- тили содда, равон, тушунарли бўлиши;

- танланган асарлар (парчалар) ўқувчининг ёшига мос бўлиши;

- асар танлашда унинг тури ва жанрига ҳам жуда катта эътибор бериш керак. Шеърда шоирнинг шахсий кайфияти, умуминсоний қадриятлар мужассамлашган бўлади. Шунинг учун ҳам шеърдаги оҳанг ёки кайфиятнинг давр билан ҳамоҳанглигига ҳам диққат қилинади. Баён этилган фикрларни умумлаштириб, асар танлашнинг қуйидаги тамойилларига диққатни қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- ўрганиш учун танланган асар ўқувчиларнинг танлайдиган касблари билан боғлиқлиги;

- қизиқишларига мос келишига эътибор бериш;

- асар мазмуни, унда кўтарилган муаммолар ўқувчига тушунарли бўлиши;

- таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга асарни танлаш;

- асар қаҳрамонларининг руҳияти ва характери ни ўқувчи тасаввур ҳамда ҳис қила олсин;

- танланадиган асар тил жиҳатидан тушунарли бўлсин ёки ўқувчида тушуниш билан боғлиқ кўплаб қийинчиликлар туғ дирмаслиги. Асар тилининг ҳозирги адабий тил меъёрларига яқин бўлишига эътибор бериш;

- танланган асар бадиий жиҳатдан юксак бўлмоғи, ўқувчига эстетик таъсир кўрсата оладиган, унинг бадиий дидини тарбиялашга, маънавий юксалтиришга хизмат қиладиган бўлиши;

- мавзу ва жанрлари хилма-хил, услуби ранг-баранг асарларни танлашга эътибор бериш;

- ўқувчи ёшига мос, ҳажм жиҳатидан жуда катта бўлмаган асарларни мўлжаллаш.

Адабий таълимни тўла амалга оширишда дарслик муҳим аҳамиятга эга. Таълим тизимидаги янгилаНИШлар дарсликлар мазмуни ва тузилишини ҳам тубдан янгилашни тақозо этмоқда.

Дарслик ўқувчилар билимининг изчил ўсишига, илмий асосга таянишига имкон бериши, болаларнинг ёшини ҳисобга олиш, мавзуларнинг мантиқий алоқадорлигига эътибор бериши лозим. Унда миллий ва умуминсоний қадриятлар тарғиб қилиниши, ўқувчилардаги юксак ахлоқий ва эстетик дидларнинг шаклланиши ва тарбияланишига хизмат қилмоғи лозим.

Дарслик, биринчи навбатда ўқувчини қизиқтирадиган, фақат билим бериш билан чекланиб қолмасдан, болани фаолиятга, амалий ишга чорлайдиган бўлиши, унинг мустақил фикрлашига, ижодий изланишига, ички имкониятини рўёбга чиқаришига ёрдам бериши зарур.

“Гап шундаки, ўқувчига керакли ёрдам ўқитувчи томонидан эмас, дарслик томонидан берилиши кути-лаётган натижани самарали қилади. Чунки ўқитувчи топшириқни муаллимнинг буйруғини бажариш учун эмас, балки ўз кучига ишонган ҳолда бажаради. Унда дадиллик, ишонч, тиришқоқлик ортади. Бошқа воситаларга қараганда дарслик энг қизиқ ёки тушунилиши қийин бўлган ўринларга қайтиш ва уларни кейинчалик мукамал ўйлаб кўриш имконини бериш билан устунликка эга. Ўқувчининг доимий ҳамроҳи. Уйда, мактабда, хоҳлаган вақтда фойдаланиши мумкин бўлган дарслик ўқувчида яхши хулқ таркиб топишида дастлаб ўзига жалб эта оладиган, қизиқтирадиган, ўйлантирадиган, ўтиш даври ёшдагиларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган бўлиши лозимдир”¹.

Хўш, замонавий дарслик қандай бўлиши керак?

“Замонавий дарслик давлат таълим стандарти, ўқув дастури, услубияти ва дидактик талаблари асосида белгиланган, миллий истиқлол ғояси сингдирилган, муайян ўқув фанининг мавзулари тўлиқ ёритилган, тегишли фан

---

¹ Тўйчиева М. Адабиёт дарсликларидagi савол ва топшириқлар ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. 2005, 3-сон, 17-20-бетлар

асосларининг мукаммал ўзлаштирилишига қаратилган ҳамда турдош таълим йўналишларида фойдаланиш имкониятлари ҳисобга олинган, дид билан ишланган расмлар билан бойигилган матбаа сифати юқори бўлиши лозим”¹.

Дарсликларда бугунги фан-техника ютуқлари, замон талаблари, янги технологиялар акс этмоғи керак.

Дарсликларда ёзувчининг ҳаёти ва ижоди акс этади. Бунда нималарга эътибор бериш керак? Ёзувчининг ҳаёти ва ижодидаги қайси нуқталар ўқувчилар учун муҳим ҳисобланади. «Адабиёт ўқитиш методикаси муаллифлари бу ҳақда шундай дейишади: «Ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги лекция учун Голубков дарслигида қуйидаги қоидалар таклиф этилган. Лекция қуйидагиларни ёритиб бериши керак: 1) ёзувчининг санъаткор ва мутафаккир сифатидаги ўзига хослиги нимадан иборат; 2) у давр билан қандай боғланган; 3) ёзувчининг услуби қай тарзда ривожланган, унинг ижодий йўлидаги асосий босқичлар нималардан иборат эди; 4) у ижтимоий ҳаётга ҳамда адабиёт тарихига қандай ҳисса қўшди»².

Мана шу талаблар турли синфдаги ўқувчиларнинг ёши ҳамда адабий тайёргарлигига кўра турли шакл ва усулларда амалга оширилади.

Агар дарсликларда матнларнинг берилишини назарда тутадиган бўлсак, уларнинг бир неча хил кўринишларини қайд этиш мумкин. Буларнинг орасида **асосий** матн устувор мавқе тутади. Асосий матн деганда биз бевосита бадиий асарнинг ўзини назарда тутамиз. У қайси тур ва жанрга алоқадор бўлмасин, ўқувчи учун асосий ўрганиш объекти бўлади. Ҳикоялаш-тавсифлаш руҳидаги талқин ва таҳлиллар ҳам шу сирага киради.

Баъзан **қўшимча материаллар** ҳам зарур бўлиб қолади. Дарсликларда бундай ҳолат учраб туради. Булар сирасига муайян тарихий давр, алоҳида олинган ижодкор тўғрисидаги

¹ Отахонова С. Дарсликлар ҳақида // “Маърифат” газетаси. 2004 йил. 9 июнь, 46-сон.

² Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, — С.97.

машхур кишилар, ижодкорнинг замондошлари томонидан айтилган фикр ва эътирофларни киритиш мумкин. Баъзан тарихий ҳодиса ёки бадиий асарнинг парчаларини кўрсатувчи ҳужжатлар, архив ва қўлёзма манбалардаги маълумотлар шу вазифани адо этади.

Ўрни билан **изоҳлаш-тушунтириш** йўналишидаги материаллар ҳам керак бўлиб қолади. Қаҳрамоннинг муайян вазиятдаги хатти-ҳаракатлари, муайян жой ёки урф-одатлар изоҳи шундай усулни тақозо этади. Алоҳида терминларни, тушунчаларни изоҳлаш, адабий-назарий тушунчаларга бериладиган изоҳ ва шарҳлар шулар жумласига киради.

Муаммоли ҳолатлар билан боғлиқ ифодалар ҳам дарсликларимизда учраб туради.

Дарсликларнинг безатилиши ҳам алоҳида ўрин тутади. Ҳозиргача адабиёт дарсликларининг катта қисмида расм ва бошқа иллюстрациялардан жуда кам фойдаланилади. Расмлар асосан ижодкорларнинг оқ-қора рангдаги портретларидангина иборат, холос. Уларда турли жадваллар, схемалар, диаграммалардан фойдаланиш имконияти борлигини эслатиш жоиз кўринади. Кейинги пайтларда айрим дарсликларда хронологик жадвалларнинг пайдо бўлаётганини эслатиш жоиз.

Дарсликларнинг илмий апаратига савол ва топшириқлар, луғат ва изоҳлар ҳам киради. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфларидаги Адабиёт дарсликларида савол ва топшириқларнинг сони ҳам, мазмуни ҳам ранг-баранг. Улар бир-биридан катта фарқ қилади. Бу муаллифларнинг ёндошувларига, адбий материалнинг характериға ҳам боғлиқ. Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг мустақил ижодий ишларни амалга оширишларида яқиндан ёрдам беради.

Дарслик материаллари билан танишиш асосида уларни қуйидаги туркумларга ажратиш мумкин бўлади:

1. Ўқув материални қайта эсга олишга ундайдиган — репродуктив характердаги саволлар.
2. Айрим кўникма ва малакаларни шакллантиришга йўналтирилган саволлар. Бунга бевосита бадиий матн устида ишлаш, ўлкашунослик материалларини излаш, топиш ва

ундан фойдаланиш, айрим жадвалларни тузиш, ахборот ва рефератлар тузишни киритиш мумкин.

3. Билим ва кўникмаларни амалиётга татбиқ этишни талаб қиладиган саволлар. Булар сирасига асардаги муайян адабий-назарий тушунчанинг изоҳини кўрсатиш, қўйилган адабий асар ҳақида шахсий нуқтаи назарини билдириш, ижодий ишларни амалга ошириш мансуб бўлади.

4. Ўқувчидан муайян воқеа-ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабат билдиришни талаб қиладиган саволлар.

Умумий тарзда айтиладиган бўлса, ўқувчиларимизнинг ижодий имкониятларини оширишга йўналтириладиган савол ва топшириқларни кўпайтириш зарурати бор.

Савол ва топшириқлар:

1. *Замонавий дарслик тушунчасини изоҳлаб беринг.*
2. *Адабиёт дарслиklarининг янги авлодига хос бўлган ўзгаришларни тушунтиринг.*
3. *6-, 8-синф Адабиёт дарслиklarининг иккита: янги ва эски вариантларини қиёсланг. Улардаги ўзгаришлар нималарда намоён бўлган?*

Адабиёт дарслиklarининг таълим босқичларига кўра турлари

Р Е Ж А:

1. Умумтаълим мактабларида “Адабиёт” дарс-ликлари.
2. Академик лицейларда “Адабиёт” дарсликлари.
3. Касб-хунар коллежларида “Она тили ва адабиёт” дарсликлари.
4. Олий таълимдаги дарслик ва қўлланмалар.

Маълумки, адабиёт мустақил фан сифатида бошланғич таълим тугаганидан сўнг (IV синф) ўтилади бошлайди. Албатта, бу даврда ўқувчи адабиёт ва ифодали ўқиш малакасининг дастлабки босқичини эгаллаган, сўз санъати ҳақидаги дастлабки тасаввурга эга бўлган бўлади.

Бола мактабгача бўлган ёшдаёқ сўз санъати ичида бўлади. «Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади»¹. Худди шу даврда у, асосан тингловчи, баъзан ўқувчи шаклида дастлабки одимларини ташлайди. Демак, ўқувчи V синфга келганида ўқиш, ёзиш, китобхонлик маданиятига оид дастлабки тайёргарлик билан келади. Улар бадиий асар билан танишишининг ибтидоий кўникмаларига эга бўлишади. Жумладан, IV синф ўқувчилари матнни ифодали ўқий олишлари, ҳаракатланувчи шахслар ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун материал тўплаш, уларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш, уларга нисбатан ўз муносабатини ифодалай олиш, адабий қаҳрамон ҳақида ихчам ҳикоя тузиш кўникма ва малакаларига эга бўлиш лозим. V синф ўқувчиси ҳали бадиий асарнинг барча хусусият-ларини тўла ўзлаштиришга тайёр бўлмайди.

Бошланғич синфларда кўпроқ халқ оғзаки ижодига тегишли поэтик жанрлар: тезайтиш, эртак, мақол,

¹ “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 11-модда.

топишмоқлардан фойдаланилади. Мавзу доирасига кўра эса уларда меҳнат, бахт, Ватан, оила, йил фасллари, атрофимиздаги олам, инсон, инсон маънавиятидаги эзгу ва ёмон хусусиятлар илмий-оммабоп мақолалар тарзида ёритилган. Демак, бошланғич синфлардек болаларнинг бадиий эстетик диди ҳамда китобхонлик маданиятининг шаклланиши учун имкон қилинган. Энди V синфдан бошлабоқ уларнинг ўқиш ва нутқ кўникмаларига таяниб туриб, асарни бадиий ҳис этиш, эстетик ҳис-туйғуларини ўстиришга алоҳида эътибор бериш зарурияти ҳам эътиборда туриши лозим.

V синф дастуридаёқ турли жанрлардаги асарлар билан танишиш тақозо этилади. Улар орасида кўшиқ, мақол, топишмоқ афсона, эртақ, латифа, дoston, ҳикоя, рубоий, масал, қисса, роман каби хилма-хил жанрлар мавжуд. Бугина эмас, дастурда турли адабий тушунчалар ҳамда ёзувчи ва шоирлар ҳақида, уларнинг асарлари ҳақида ҳам маълумот бериш кўзда тутилган. Аммо тарихий-адабий изчиллик том маъноси билан IV-VII синф адабиёт дастурлари талаблари сирасига кирмайди, зеро ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам бунга имкон бермайди. Бу вазифалар VIII - IX синфларда амалга оширилади.

Умумтаълим мактабларида “Адабиёт” дарслик-мажмуа, “Адабиёт” дарслиги ва “Адабиёт” мажмуасидан фойдаланилади. Кейинги йилларда дарсликлар учун “Ўқитувчи” методик қўлланмаси ҳам яратилмоқда. Бу қўлланмалар она тили ва адабиёт ўқитувчилари учун методик ёрдам вазифасини ўтайди.

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳамда “Таълим тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ таълим босқичлари янги тизимга ўтмоқда. Жумладан. Умумтаълим мактабларидан сўнг уч йиллик академик лицейлар ҳамда касб-ҳунар коллежлари истеъмолга киритилди. Бу ёшларнинг фан асосларини жиддийроқ ва пухтароқ эгаллашлари учун муҳим омилдир. Айниқса, академик лицейлар бу борада алоҳида аҳамият касб этади. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да бу борада шундай дейилади: “Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта махсус таълим беради. Ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал

интеллектуал ривожланиши чуқур соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди.

Академик лицейларнинг биринчи босқичи учун яратилган “Адабиёт” дарслигида таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка алоҳида аҳамият берилган. Дарсликда мумтоз адабиётимиз намояндаларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан парча ва шеърый асарларидан намуналар берилган. Асосий эътибор эса уларнинг таҳлил ва талқинларига қаратилган.

Академик лицейларда Адабиёт ўқув предмети сифатида учала босқичда ҳам ўрганилади. Ўқув дастурига мувофиқ биринчи ва иккинчи босқичларда мумтоз адабиёт, учинчи босқичда йигирманчи аср ўзбек адабиёти ва ҳозирги адабий жараённинг ўрганилиши режалаштирилган. Бу ерда адабиёт тизимли курс сифатида тақдим этилган.

Академик лицейларнинг биринчи босқичи учун чиқарилган дарслик энг қадимги даврлардан бошлаб ўн бешинчи асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни қамраб олади.

Умумий ўрта таълимнинг 9-синфини битириб келган ўқувчиларда муайян тажрибаларнинг, кўникма ва малакаларнинг бўлиши табиий. Шунга кўра бу босқичда айрим назарий маълумотларни бериш, умумлаштирувчи характердаги материалларни тавсия этиш ҳам мумкин бўлади. Дарслик айнан мана шу типдаги материаллар билан бошланади.

Адабиёт — сўз санъати

Адабиёт сўз санъатидир. У инсон қалби ва руҳидаги нозик товланиш ва оҳангларни илғашга, уларни сўз воситасида акс эттиришга интилади. Энг олий даража, юксак поғоналарга чиқа оладиган бадиий адабиёт намуналари инсониятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган ўй-фикрлар, кечинмалар, орзу-умидларни ифодалайди.

Дунёда инсонлар бир-бирларига ўхшамаганларидай, уларнинг қалб кечинмалари ҳам такрорланмасдир. Ўзбек адабиёти тарихи инсон руҳий ҳолатларини маҳорат билан

акс эттирган дурдоналарга бой. Улар ҳозирги авлод руҳиятида, қалбида ҳам ҳаяжон уйғота олади, уларнинг маънавий бойишларига тегишли ҳисса қўша олади. Муҳими, улар фақат маърифий билимимизни ошириш билан чекланмай, бадиий дидимиз такомилига, маънавий камолотга хизмат қилади.

Адабиёт ... сўз санъати. Аммо санъат турлари ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, театр, кино, мусиқа, рақс ва бадиий адабиёт санъатнинг турларини ташиқил қилади. Уларнинг барчасида юксак бадиий таъсирчан образлар яратиш кўзда тутилган. Аммо улар ана шу ягона мақсадга турли туман йўллар билан эришади. Масалан, рақс ҳаракатлар, тана аъзоларининг ифода имкониятларига таянади. Мусиқа товушлар уйғунлигига, товушларнинг ҳиссий ифодасига боғлиқ. Тасвирий санъат учун рангларнинг ўзаро мутаносиблиги алоҳида аҳамият касб этади. Рассомга бўёқ ва мўйқалам ёрдам беради. Ҳайкалтарош эса хом материал (тош, ганч, ёғоч, металл) даги ортиқча ўринларни йўниш ҳисобига гўзаллик яратади. Адабиёт эса, бу санъатлардан сўз ва руҳнинг беқиёс имкониятлари билан фарқланади.

Сўзлар бадиий матннинг юзага келишига омил бўлади, аммо ҳар қандай матн ва сўзлар бадиий адабиётга дахлдор бўлавермайди. Бунинг учун сўз муайян бадиий-эстетик вазифани бажариши лозим бўлади. Шунга кўра ҳам бадиий адабиёт воқеа-ҳодисаларни ёки инсоний кечинмалар, ҳис-туйғуларни баён қилмайди, балки уларни тасвирлайди.

Тасвир сўзга таянади. Сўз сеҳр, мўъжиза билан ўзига маҳлиё қилади, ром қилиб олади. Шунинг учун гўдак алага, кичик ёшдаги бола эртакка, катталар бадиий ижоднинг турли кўринишларига ниҳоятда қизиқиб қарайди, уларнинг оламига кириб қолгач, ўзини ҳам шу оламга мансуб ҳисоблайди.

Адабиётнинг таъсир кучи нимада? У нималарга боғлиқ? Бунинг учун йирик сўз санъаткорлари яратган кўнлаб дурдона асарларнинг халқ орасида алоҳида ҳурмат ва эътибор қозонганлигини эслаш жоиз.

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрда ... 1069-70-йилларда «Қутадғу билиг» достонини ёзиб тугатади ва уни Қорахоний ҳукмдорларидан Табғач Бугро Қорахон Або Али Ҳасан бинни

Арслонхонга тақдим этади. Шу куниёқ ҳукмдор адибга мамлакатдаги энг юқори мансаблардан бири — хос ҳожибликни беради. Хос Ҳожиб «эшик оғаси» демакдир. Ҳозирги тилимизда, у «иш бошқарувчи»га тўғри келади.

Яна бир мисол. Алишер Навоий «Хамса» достонини тугатгач, уни Хусайн Бойқарога совға сифатида топширади. Хусайн Бойқаро бутун аёнлари олдида Навоийни ўз «пир»и деб эълон қилади ва Навоийни отга миндириб, ўзи халқ олдида унинг олдига тушиб, жиловдорлик қилади. Бу мамлакат подшосининг буюк истеъдод эгасига, сўз санъаткорига нисбатан ҳурмат ва эътирофи рамзи эди.

Ўзбек халқининг ижодкорларига нисбатан алоҳида ҳурмат ва эътироми ҳам яхши маълумдир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида «Ардам баши—тил» («Барча фазилатларнинг боши тилдир») деган мақол учрайди. Демак, тил ва бадиий сўзнинг қудратига қадим замонлардаёқ ажодларимиз алоҳида эътибор беришган».

Адабиёт — жамият ҳаётининг кўзгуси

Адабиёт халқ, жамият ҳаётининг ўзига хос ифодаси ҳамдир. У жамият тарихидаги жиддий ўзгаришларни хилма-хил образлар воситасида турли бадиий шаклларда акс эттиради. Шунга кўра, эрамининг VIII асрларигача яратилган асарларда қадимги ажодларимизнинг, урф-одат, эътиқодлари ифодаланган бўлса, кейинги даврларда ислом таълимоти билан ҳамоҳанглик кучайганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, тасаввуфнинг адабиётдаги кўриниши жамият ҳаётидаги кескин ўзгаришлар билан алоқадор ҳолда ривожланди.

Ажодларимизнинг чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашлари тарихий манбалардан яхши маълум. Айни ана шу жараён «Тўмарис» ва «Широқ» афсоналарида жуда ёрқин акс этган.

Туркий халқларнинг табғачларга қарши кураши эса Ўрхун-Энасой обидаларида жуда таъсирли ифодасини топган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида қадимги ажодларнинг турли-туман машғулоти, урф-

одатлари, яшаш тарзлари, эътиқод ва қизиқишларининг ҳам ифодасини кўриш қийин эмас.

Халқимиз қадимдан фарзандларининг соғлом, ақлли, доно, меҳнатсевар, халқпарвар бўлишини орзу қилишади, шунга интилишади. Қадимги кўшиқлар, мақол, афсона, дostonларда, қасида ҳатто марсияларда ҳам ана шу ҳолатлар ўз ифодасини топган. Бу жиҳатдан Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Сайфи Саройи, Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва бошқа адибларнинг номларини кўрсатиш мумкин.

Ўзбек адабиёти ўзбек халқининг ўзи сингари жуда бой, қадимий тарихга эга. Унинг ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт йўли, ривожланиш қонуниятлари бор. Буларни ҳис этиш, англаш ва умумлаштириш учун унинг тарихини пухта ўрганиш зарур. Адабиёт тарихи сўз санъатининг ривожланиш жараёнлари, мумтоз намояндалари ҳақида маълумот беради. Бу фан туфайли қадимда яшаб ижод этган буюк адиблар яратган нодир асарлар, бадиий тафаккурдаги ривожланиш ва янгиликлар ҳақида тасаввурлар ҳосил бўлади.

Ўзбеклар қадимги туркий халқларнинг кўпсонли авлодларидан биридир. Бошқачароқ айтадиган бўлсак, қадимги аждодларимиз туркийлар деб номланган. Шунга кўра, энг қадимги даврлардан бошлаб XI–XII асрларгача бўлган давр оралиғида яратилган адабиёт фанда қадимги туркий адабиёт номи билан юритилади.

Қадимги аждодларимиз Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, Парфия, Марғиёна, Чоч, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойларда яшаганлар. Юнон ва Эрон манбаларининг маълумотларига кўра, бу ерларда яшаганларни сўғдийлар, хоразмийлар, парфияликлар, марғиёналиклар, чочликлар, массагетлар, сак (шак) ва парканлар деб аташган.

Олтой атрофида, ҳозирги Сибир ҳудудлари ҳам туркийлар яшаган асосий манзилгоҳлар бўлган. Манбаларда хунлар деб ном олган халқлар ҳам туркийларнинг қадим аждодларидир.

Аждодларимиз турли вақтларда оташпарастлик, масоҳийлик (христианлик), буддавийлик, манихейлик (монийлик) ва ислом динига эътиқод қилганлар.

Улар санъат, айниқса, бадиий ижоднинг оламушулу намуналарини яратишган. Маълумки, адабиётнинг асоси, бош, ўзак томири халқ оғзаки ижодидан бошланади. «Тўмарис», «Широқ» сингари ривоятлар эрамиздан олдинги даврларда яшаган туркий халқлар томонидан яратилган оғзаки ижод дурдоналаридир. Эрамизнинг V-VIII асрларида пайдо бўлган оғзаки ижоднинг бошқа намуналари: эртак, кўшиқ, марсия, ривоят, афсона, мақоллар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» (1072 йил) асари орқали етиб келган ва нодир намуналар сифатида ҳозир ҳам ардоқлидир. Улар орқали кўплаб адабий жанрларнинг пайдо бўлиши, такомилни ҳам кузатиш мумкин.

Туркий ёзма адабиётнинг бизгача етиб келган илк намуналари Ўрхун-Энасой битиклари билан боғлиқ. Бу ёдгорликлар эрамизнинг VI-VIII асрларида яратилган. Улар илк тарихий-бадиий асарлар сифатида қимматли. Кейинги асрларга келиб адабиётимиз бой тажриба тўплади. Бу даврда туркий тилда яратилган илк йирик ёзма дoston — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўловчи билим») (1069-1070 йил) асари юзага келди. Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берган дostonчилик анъанаси кейинчалик Аҳмад Югнакий, Сайфи Саройи, Қутб, Ҳайдар Хоразмий, Навоий каби шоирлар, адиблар ижодида давом эттирилди.

Тўртлик, рубоий, туюқ, мураббаъ, ғазал, қасида, маснавий, нома каби жанрларнинг ўзбек адабиётидаги тарихи ҳам анча қадимги даврларда шаклланган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Сайфи Саройи, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лутфий каби шоирларимиз бу жанрларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшишган.

Ўзбек насрининг тарихи ҳам қадимги даврлардан бошланади. «Широқ», «Тўмарис» каби ривоятларнинг асл матни сақланиб қолмаган. Улар юнон тарихчиларининг асарлари орқали бизгача етиб келган.

Ўрхун-Энасой обидаларида ҳам наср излари мавжуд. Шунингдек, «Олтун ёруқ» сингари таржима асарлари ҳам насрда битилган. Шубҳасиз, бу соҳада Носириддин Рабғузийнинг (XIII-XIV асрлар) алоҳида ўрни бор. У «Қиссас ул-анбиё» («Пайғамбарлар тарихи») асари билан ўзбек насрини ўз даврида юқори чўққига олиб чиққан, дейиш мумкин».

АДАБИЁТ ВА БОШҚА ФАНЛАР

Адабиёт ҳам олам ҳодисалари ҳақида билим ва маълумот беради. Бу жиҳатдан у фанга, фаннинг турли тармоқлари: фалсафа, табиатушунослик, кимё, физика, тарих ва бошқаларга ўхшайди. Аммо улар ҳаёт ҳодисаларини акс эттириш усулига кўра ўзаро фарқланади. Зеро, фан илмий умумлашмаларга таянса, адабиёт бадий образларга суянади.

Фан — жамиятнинг муайян қисми шугулланадиган соҳа. Масалан, кимё фани билан ҳамма шугулланмайди, бунинг учун муайян қизиқиш, малака ва тажриба, жиддий илмий тайёргарлик керак. Физика, математика, ботаника, табиатушунослик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бадий адабиёт эса кишиларнинг ёши ва жинси, касби ва лавозимига боғлиқ эмас. Уни ҳамма ўқиши мумкин ва унга ҳар бир инсон қизиқади. Бошқа юрт ва мамлакатларда яратилган бадий асарлар ҳам севиб ўқилиши мумкин. Қадимги юнон адабиёти («Илиада», «Одиссея» ва бошқалар), Ўрхун-Энасой обидалари, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» си, Навоий «Хамса»си жаҳон халқлари учун гўзал маънавий мулкдир. Демак, адабиёт кўпчилик учун, халқ учун хизмат қилади. Адабиётнинг оммавийлиги унинг асосий хусусиятларидан биридир.

Адабиётнинг оғзаки тури кўпчилик томонидан, халқ томонидан яратилади. Ёзма адабиёт маълум шахслар, алоҳида қобилият ва истеъдод эгалари томонидан яратилади. Аммо асар битилганидан кейин у халқ мулкига айланади. Шунинг учун ҳам айрим адиблар номи халқ номи билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Масалан, форс-тожик адабиёти деганда Рўдакий, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Жомийлар; қозоқ адабиёти деганда Абай, Мухтор Авезов; қирғиз адабиёти деганда Чингиз Айтматовлар эса олинади. Ёки Навоий, Бобур, Огаҳий, Машраб, Муқимий деганда жаҳон аҳли ўзбек халқини эслайди.

Биз юқорида бадий адабиёт ҳам олам ҳодисаларини англашга ёрдам беришини айтиб ўтган эдик. Аммо бу унинг ягона асосий хусусияти эмас. Адабиёт халқ, жамият ҳаётида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Адабиётни ҳаёт ойнаси дейиш мумкин. Унда жамият ҳаётининг энг муҳим қирралари акс этади. Жумладан, Ўрхун-Энасой обидаларида қадим аجدодларимизнинг мустақиллик,

эрк, озодлик йўлидаги шижоатли курашлари ифодаланган бўлса, «Широқ», «Тўмарис» каби афсоналарда қадимги аждодларнинг ёвуз босқинчиларга қарши мардонавар кураши ҳамда она юрт ҳимояси йўлидаги жанговар қаҳрамонликлари ифодаланган. Булар тарих ҳақиқатига ҳам мосдир. Ёки муғул истилочиларига қарши кураш бир қатор асарларда ўз бадиий ифодасини топган. Шулардан бири сифатида «Гулдурсун» афсонасини эслатиш мумкин.

Демак, адабиёт тарих билан ёнма-ён яшайди. Аммо уларнинг тасвир объектлари ҳам, воситалари ҳам бошқа-бошқадир. Тарих кишилик жамиятининг тараққиёт босқичларини ўрганувчи фандир. Бадиий адабиёт эса турли даврлардаги халқ ҳаётини, инсон руҳиятининг ўзига хос қирраларини кашф этувчи санъатдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида қадимги қабилавий ҳаёт, овчилик, деҳқончилик, чорвачилик билан боғлиб кетадиган лавҳалар кўп учрайди.

Бадиий асарлар инсон кечинмалари билан боғлиқ. Уларда инсоний ҳузур ва алам, шодлик ва қайғу, бахт ва кулфат, ифтихор ва афсус, куйинчаклик ва лоқайдлик тасвир этилган. Шунинг учун ҳам инсоният адабиётга бефарқ, лоқайд қарай олмайди. Ундан ўз кўнгил мулкени — маънавиятини бойитиш учун фойдаланади. Ёш авлод вакиллариининг муайян асар қаҳрамонларига тақлид қилишлари бежиз эмас.

Адабиёт ҳаётининг инъикоси сифатида ҳар қандай ҳодисани акс эттириши мумкин. Бадиий асарларда уруш ва тинчлик, тоғ ва дарёлар, шаҳар ва қишлоқ, инсон ва ҳайвонот дунёси, ўсимликлар олами, ҳатто сукунат ҳам қаламга олинаваради. Аммо буларнинг барчаси инсон қалби, унинг руҳияти, маънавияти билан боғлиқ бўлади. Демак, адабиётнинг марказида ҳар доим инсон туради. Аммо бу ҳар бир асарда инсон образининг қатнашувини шарт қилиб қўймайди. Масалан, гул, баҳор, қуш, тош, от, ит тасвирига бағишланган асарлар бўлиши мумкин (бундай асарлар кўп). Бироқ, бу асарларда ҳам инсоннинг борлиққа бўлган муносабати акс этган. Аслида булар инсоннинг гўзалликка бўлган интилиши билан боғлиқ. Шу маънода адабиётни эстетик тарбия воситаси ҳам дейишади. Зеро, у инсон қалбининг гўзалликдан завқ ва баҳра олишига яна бир имкон беради. Қабоҳат, разолат, ёвузлик тасвирида эса

инсоннинг уларга нисбатан нафрати ифодаланган бўлади. Бунда адабиётга бадиий тасвир — образлилик ёрдам беради».

Дарсликда адабий материалларнинг берилишида ўзига хос йўл танланган. Дастлаб муаллиф ҳақидаги маълумотлар берилади.

Биз Сайфи Саройи ҳақидаги бўлимнинг берилишини кузатишимиз мумкин. Дастлаб адибнинг туғилган жойи, унинг «Саройи» тахаллусини олиш сабаблари изоҳланади:

“САЙФИ САРОЙИ”

(1321-1396)

Сайфи Саройи ўзбек адабиёти тарихида алоҳида мавқега эга бўлган йирик адиблардан. У 1321 йилда Қамишли юртида туғилган. Қамишли — Хоразмдаги қишлоқлардан бирининг номи. Аммо шу ном Волга бўйида ҳам жуда кўп учрайди. У Қамишлидан билимини ошириш учун Саройга келади. Сарой — Олтин Ўрда давлатининг пойтахтидир. Муҳаммад ибн Арабшоҳнинг ёзишича, «Сарой тутган ўрни ва халқининг жуда кўп бўлиши билан энг катта шаҳарларнинг бириси эди. У фан марказига айланди. Оз вақт ичида бу ерда кўплаб атоқли, маишхўр кишилар тўпланди». Улар орасида Қутбиддин ар-Розий, Масъуд Тафтазоний, Камолиддин ат-Туркманий, Ҳофиз Муҳаммад ибн Баззозийлар бор эди. Шунингдек, маишхўр шоир Камолиддин Хўжандийнинг ҳам XIV аср охирида Саройда яшаб ижод этганлиги яхши маълум.

Шоир шу ерда яшаб турган даврида «Саройи» деган тахаллусини олган. Сайфи — унинг исми бўлиб, «қилич» деган маънони билдиради.»

Кейин унинг ҳаётидаги жиддий ўзгаришлар ҳақида тўхтаб ўтилади:

Умрининг охирида у Олтин Ўрдан Миср — Шомга кетган ва ўша ерда яшаган.

Ўсиб тупроғим узра найзалар, мен эвдин айрилдим,
Ватандин бенишон ўлдим-да, ўзга юртга эврилдим.
Нечун менга фалак жабр айлади, қандай гуноҳим бор?
Илоҳо, айла кам жабринг, мен элга содиқ ул эрдим, —
деган мисралар шу қисматга ишора. У ўз юртидан кетишини

«фалак жабр айлади» деб изоҳламоқда. «Тупроғим узра найзалар ўсди» деган жумла замирида Чингизхон истилосининг оқибатлари назарга олинмоқда».

Шундан кейин адиб ёзган асарларга ўтилади: «Ўзининг «Гулистон бит-туркий» («Туркий гулистон») асарини у Миср амири Батхас бекка бағишлаган эди. Асар 1391 йилда ёзилган. Ундан кейин яратилган «Суҳайл ва Гулдурсун» достони 1394 йилда ёзилган. Адиб тахминан 1396 йилда вафот этган».

Шундан кейин адибнинг ўзбек адабиётига қўшган ҳиссалари кўрсатилади:

«Сайфи Саройининг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. Айниқса, ғазал жанрида у катта маҳорат эгаси бўлган. Ўздан олдин яшаб ижод этган ғазалнавис шоирлар ижодини ўрганган адиб:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,

Кими булбул дурур сўзда, кими зоғ —

деб ёзаркан, ижод майдонини боғ гулшанига, шоирларни эса шу боғдаги қушларга ўхшатади. Албатта, булбул ва зоғ образлари орқали адиб кўзда тутаётган шоирлар тури аёндыр. У камтарлик билан шундай ёзади:

Уларнинг уш бири Сайфи Саройи,

Жаҳон орифларининг хоки пойи.

Ани сен жумла шоир камтари бил,

Қамар юзга ҳамиша муштари бил».

Дарсликда шоирнинг маҳоратини кўрсатувчи белгилар алоҳида таҳлилга тортилади:

«Ғазалларида шоирнинг ўзига хос завқи, овози, тасвир усуллари жуда очиқ кўзга ташланади.

Маълумки, гўзал ёр юзининг ойга нисбат берилиши ғазалчилик тарихида қадим анъанага эга. «Топилмас ҳусн мулкинда» ғазалида Сайфи Саройи ҳам шу анъанага содиқ қолади. Аммо у шу ерда тўхтамайди, балки бу ўхшатишнинг янги бир қирраларини кашф этади:

Топулмас ҳусн мулкинда сенга тенг бир қамар манзар,

На манзар — манзари шоҳид, на шоҳид — шоҳиди дилбар.

Хусн дарёсида сенга тенг бўлган ой юзли гўзал топилмайди. Яъни сен тенгсиз гўзалсан, демоқда шоир. Аммо бугина эмас, бу ой юз фақат гўзал маъшуқанингина юзи. Бу маъшуқа гўзал ва дилбардир.

Кейинги байт ана шу гўзаллик сабабини изоҳлашга қаратилган, яъни беқиёс гўзаллик соҳиби бўлган Юсуфнинг жамолини ҳақ сенга инъом қилган. Бу инъом буюк неъмат, катта давлат бўлиб, ушбу давлат ифтихор қилса арзийдиган даражададир.

Ана шундан кейин шоир маъшуқанинг маънавий хислатлари тасвирига тўхтаб ўтади. Унинг сўзлари ниҳоятда нозик ва қимматли, шунинг учун ҳам дуру гавҳарларга қийёсланмоқда. Унинг хулқи ёқимли (шакардан тотли), муруввати ҳам кўнгилдагидай (карамда хотиринг матлаб). Шунинг учун ҳам бундай гўзал ёр билан ҳамсуҳбат бўлган ошиқ ўзини энг буюк давлатманд мартабасида кўра олади. Зеро, «Хусн шавқу завқини кўнгил тўтилари топса», бундан ортиқ лаззат бўлиши мумкинми?

Ушбу ғазалда истиора, ташбеҳ, такрор, талмех, таносиб, ружу каби бир қатор шеърый санъатлар қўлланган. Айниқса, шоир ўз ташбеҳ ва тавсифларида бир фикрни гўё ўртага қўйиб, сўнг уни кетма-кет инкор қилиш билан тасвир объектининг ўзига хос жиҳатларини янгидан тасдиқлаш йўлини топган.

Сайфи Саройининг бошқа ғазалларида ҳам ўзига хос жиҳатлар жуда очиқ кўринади. «Қамар юзунгдин ...» ғазалининг матлабсида ҳар икки мисрадаги барча «ёнма-ён» сўзлар ўзаро қофиядош бўлиб келган.

Қамар юзунгдин бўлур мунаввар.

Шакар сўзунгдин келур мукаррар.

Одатда, шеър мисралардаги охириги сўзларгина қофияланиб келарди. Бу ерда ҳар бир мисрадаги тўрттала сўз ҳам ўзаро қофиядошлик даражасига кўтарилган. Бу ерда қамар: шакар, юзунгдин: сўзингдин, бўлур: келур, мунаввар: мукаррар сўзлари ўзаро қофиядош бўлмоқда. Ҳар икки мисра ўртасидаги тўлиқ қофиядошлик ҳодисаси тарсеъ деб юритилади. «Тарсеъ»нинг луғавий маъноси «инга маржон тизиш» дир.

Эътибор берилса, бу ерда ҳам ёрнинг юзи ойга нисбат берилмоқда. Аммо олдинги газалда юз ойга ўхшатиш эди. Бу ерда эса ойнинг нур таралишига сабаб, ёрнинг юзи деб кўрсатилмоқда. Сўнг эса юз қуёшга нисбат берилмоқда. Ёр шунчалик гўзал латофатлики, унинг хаёлий тасвири ҳам кўнгилларга фараҳ, шодлик ва қувонч беради. Бироқ ошиқ ёрдан узоқда, шунга кўра у ёрга интилади. Ҳозирча эса ўз шайдолигини дафтарларга тафсир, изоҳ сифатида битмоқда.

Бошқа газаларида Сайфи Саройи деб имзо чеккан шоир бу ерда Сайфи тахаллусини қўллаган.

Сайфи Саройи маснавийлари ҳам алоҳида мавқега эга. Бу жиҳатдан «Васф ул-шуаро» шеъри аҳамиятлидир. У «Шоирлар васфи» демакдир. Ушбу маснавийда адиб ўзининг адабий-эстетик қарашларини баён этади. У ижодкорларнинг турли гуруҳлари мавжуд эканлигини (булбул, зоғ), шунга мувофиқ уларнинг тақлидчи (тўти) ёки мустақил ижодкор бўлиши ва бошқа хусусиятлар ҳақида тўхтаб ўтади. Буни адабий танқидчиликнинг ўзига хос бир кўриниши сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Ўзбек дostonчилиги равнақи тарихи ҳам Сайфи Саройининг номи билан зийнатланган. Унинг «Сухайл ва Гулдурсун» деган дostonи ана шу анъанани бойитади. Дoston 82 байт—164 мисрадан иборат.

Муаллиф дoston воқеаларининг тарихий асослари борлигини шундай таъкидлайди:

Эмас афсона, чин ушбу битилмиш,

Бу чин афсонадек ишқда етилмиш.

Демак, дoston мавзуси ҳам ишқ-муҳаббат билан боғлиқ.

Воқеалар Темурнинг Урганчга лашкар тортиб келиши билан бошланади. Бу ердаги уруш манзаралари тасвири ўз реаллиги ва таъсир кучи билан ажралиб туради. Жанг асносида Сухайл асирга тушиб қолади. Шоҳ қизи — Гулдурсун Сухайлни кўриб, уни севиб қолади.

Гулдурсун зиндонбандларга панд бериб, уларни маст қилиб қўйгач, Сухайл билан қочишади.

Дарсликда савол ва топшириқлар тизимига алоҳида эътибор берилган. Уларда ўқувчиларнинг янги билим олишлари, олган билимларини мустаҳкамлашлари, бу борада тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишлари кўзда тутилган. Энг муҳими, савол ва топшириқлар ўқувчиларни мустақил билим олишга, ижодий фаолият кўрсатишга рағбатлантиради. Намуна сифатида шу бўлимдаги савол ва топшириқлар билан танишиш мумкин:

«1. Сайфи Саройи қачон ва қаерда туғилган? Унинг қандай асарлари бор?

3. Адибни «лирик шоир» дейишга қандай асослар бор?

4. Суҳайл ва Гулдурсун» достони сюжети ва композициясидаги ўзига хослик нимадан иборат?

5. Асарда ҳаёт ҳақиқати билан афсонавийликнинг мутаносиблиги қайси даражада деб ўйлайсиз?

6. Достон қаҳрамонларидаги қайси фазилатлар алоҳида тасвир этилган?

7. Унда урушга муносабат қандай акс этган?

8. Сайфи Саройининг таржимонлик фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

9. Эмас афсона, чин ушбу битилмиш, Бу чин афсонатек ишқда этилмиш, — деб ёзади адиб. Уни қандай изоҳлаш мумкин?

10. Достон қисмларининг ўзаро боғланишига эътибор беринг. Боғловчи воситалар сифатида нималарни кўрсатиш мумкин?

11. Достонда туш эпизоди бор. У қандай композицион вазифани адо этмоқда?

12. Туш эпизоди яна сиз ўқиган қайси асарларда мавжуд? Бу асарларнинг ҳаммасида ҳам туш бир хил вазифани бажарадими?

13. «Гунаш дунё юзиндин чоҳга ботди» мисрасининг ўз ва кўчма маъноларини изоҳланг.

14. Гулдурсуннинг тавсифи учун шоир қандай ифодалардан фойдаланади? Уларни дафтарингизга кўчириб олинг.

15. Гулдурсун билан Суҳайлнинг чоҳда кўришган пайтларидаги руҳий ҳолатлари қандай тасвирланган?

16. Асарда Гулдурсун фаол, ҳаракатчан, ташаббускор қиёфада, Суҳайл эса аксинча кўринади. Бу Суҳайл образини хиралаштирадими, йўқми? Изоҳлаб беринг.

17. Уларнинг чоҳдан қочиб чиқишлари қайси пайтга тўғри келади? Ана шу пайт қайси ифода орқали кўрсатилган?

18. Саҳродаги ноқулай шароит қайси мисраларда кўрсатилган? Унда кўпроқ нималарга эътибор берилган?

19. Бу воқеаларга адибнинг муносабати қай йўсинда изҳор этилмоқда? Уша мисраларни дафтарингизга кўчириб олинг.

20. «Сухайл ва Гулдурсун» достонида севги ва садоқат тараннуми мавзусидаги ишо учун кенгайтирилган режа тузинг. Режа тузишда дoston мисраларидан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

21. Ушбу ишо учун эпиграф бўлиши мумкин бўлган мисраларни аниқланг».

“Дарслик муаллифи савол ва топшириқ тузар экан, ўқувчини зўр бериб ишлатиш учун эмас, балки унинг ўз ижодий қиёфасини намоён этишга шароит яратиб беришни кўзлаши керак. Зеро, саволга жавоб берувчи жавобга олиб борувчи йўлни ўзи топиши, асар юзасидан ўйланиши, фикр юритиши ва уни асосли ифодалаб, ҳимоя қилиши муҳимдир”¹. Профессор Қ. Йўлдошев таъкидлаганидек: “Топшириқлардан мақсад ўқувчиларни қийнаш эмас, балки уларнинг бадиий матнни имкон қадар чуқурроқ идрок этишларига шароит яратиб беришдир”².

Касб-ҳунар коллежларининг дарслиги “Она тили ва адабиёт” дарслиги деб номланади. Бунда адабиёт мавзуларининг ўрганилишига 80 соат ажратилган бўлиб, унда мумтоз ва ҳозирги ўзбек адабиётининг етук намояндалари ҳаёти, ижодидан намуналар берилган.

Савол ва топшириқлар:

1. Мактаб адабиёт дастур ва дарсликлари ҳақида фикрингиз?

2. Адабиёт дарсликлари учун яратилган методик қўлланмаларнинг таълим самарадорлигини оширишдаги роли қандай? Мисоллар асосида изоҳлаб беринг.

¹ Тўйчиева М. Адабиёт дарсликларидаги савол ва топшириқлар ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. 2005, 3-сон, 17-20-бетлар.

² Қ. Йўлдошев. Янгича педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Т.: Ўқитувчи, 1996. 62-бет

3. Академик лицейларнинг I босқичи учун яратилган адабиёт дарслигида адабий материалларниг берилиши ҳақида фикрингиз?

4. Касб-ҳунар коллежлари учун яратилган “Она тили ва адабиёт” дарслигининг адабиёт қисмини мактаб дарсликлари материаллари таҳлили асосида узвийликнинг таъминланганлини аниқланг.

Дарсликнинг тузилиши, таркиби ва мазмуни

Р Е Ж А:

1. Дастур давлат ҳужжати сифатида.
2. Дастурнинг таркиби ва мазмуни.
3. Дарсликлар, уларнинг тузилиши ва мазмуни.

Курснинг мазмуни ва тузилиши давлат дастури билан белгиланади. Унда давлат таълим стандартлари асосида ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билим ҳажми, кўникма ва малакаларнинг турлари, методологик ҳамда педагогик принциплари, ўқитишдаги ўзига хос методология ҳамда адабий-эстетик талаблар ихчам тарзда баён этилади.

Ўзбекистонда мактаб дастурларининг кўпгина турлари амал қилади, зеро изланиш янги, мукамал тизимни ифодаладиган даражага етиш учун ҳаракат узлуксиз давом этади.

Фақат Ўзбекистон мустақиллиги билан боғлиқ ҳолдагина адабиёт дастурининг бир неча авлоди яратилди. Таълим тизимидаги ўзгаришлар давлат таълим стандартларининг яратилиши, янги ўқув режаларининг ишлаб чиқилганлиги, ижтимоий-маънавий ҳаётдаги янгиланишлар дастурларни ҳам қайта кўриб чиқиш заруриятини тақозо этмоқда.

1991 йилдан буён мактаб адабий дастурлари бир неча маро-таба такомиллаштириш сари бормоқда.

Дастур энг муҳим давлат ҳужжати бўлиб, уни бажариш мажбурийдир. Ўқитувчининг асосий вазифаси давлат дастури талабларини тўла ва самарали амалга оширишдан иборат. Шунга кўра ҳам ўқитувчи уни тўла билиши, унинг барча қисмлари ҳақида аниқ тасаввур ва маълумотга эга бўлиши керак.

Дастур ўқитувчининг иш фаолиятидаги энг асосий манбадир. Унда амалий ҳаракатга кўрсатма ҳам, обрўли маълумотнома ҳам мужассамлашган. Ҳозиргача дастурлар умумтаълим мактабларининг барча бўғинларини (I-IX ёки V-XI синфлар) қамраб оларди. «Таълим ҳақида»ги янги Қонун таълим тизимига бир қатор янгиликларни

олиб кирди. Унга кўра энди умумий ўрта таълим I-IX синфларни қамрайди. Бундан кейин эса ўрта махсус касб-хунар таълими бошланади. Демак, дастурлар ҳам шундан келиб чиққан ҳолда бошқа-бошқа бўлади.

Умуман, дастурда адабиёт курси тўлалигича тавсифлаб борилади. Ҳар бир синфдаги адабиёт курсининг мазмуни ва иш тартиби, ҳар бир мавзунинг моҳияти муайянлаштирилади. Унда ўзлаштирилиши лозим бўлган илмий-адабий тушунчалар асарни ўрганиш, нутқ ўстириш, синфдан ташқари ўқилган асарлар юзасидан суҳбат учун ажратиладиган соатлар миқдори, адабиётдан ўтказилиши кўзда тутилган оғзаки ва ёзма иш турлари, предметлараро алоқа, синфдан ташқари ўқиладиган асарлар рўйхати берилади.

Давлат дастурини бажариш асосида ўқитувчи ўқувчилардаги адабиёт ва санъатга бўлган муҳаббат, ижодкорлик, ижодий фаоллик, юксак ахлоқий-маънавий хислатларни такомиллаштириш ва ўстиришга асосий эътибор бермоғи лозим.

Академик лицейлар учун тузилган адабиёт дастурида¹ таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка алоҳида аҳамият берилган. Дастур бўйича адабиётдан 240 соат ажратилган бўлиб, учта босқичга 80 соатдан тақсимланган. Ҳозирги кунда академик лицейларнинг биринчи босқичи учун шу дастур асосида дарслик яратилди. Дарсликда мумтоз адабиётимиз намояндаларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан парча ва шеърини асарларидан намуналар берилган.

“Она тили ва адабиёт” дастурида² асосий мавзулар адабиётга оид бўлиб, адабий-бадиий матнни лисоний-бадиий таҳлил этиш орқали ҳам тил билимларини мустаҳкамлаш назарда тутилган. Шунга кўра, она тили мавзуларига 40 соат, адабиётга 80 соат ажратилган. Дарслик шу дастур асосида яратилган.

¹ Адабиёт. Академик лицейлар учун ўқув дастури. Тузувчилар: Б. Тўхлиев, Б. Саримсоқов. Тошкент, 2000.

² Ўрта махсус касб-хунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. “Она тили ва адабиёти” ўқув дастури. Тошкент, “Шарқ”, 2001, 76-90-бетлар.

Дастур ва дарсликларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, умумтаълим мактаблари учун яратилган дарсликларда таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка муайян даражада эътибор берилган. Шунга қарамай умумий ўрта таълим, академик лицей ва касб-хунар коллежлари дастур ва дарсликларида айрим такрорийликлар учрайди. Бадиий асарларни танлаш ва саралашда ҳам шундай ҳолатлар кўзга ташланади. Академик лицейлар учун яратилган дастурда ҳам, дарсликларда ҳам узвийликка қатъий риоя қилинган. Уларнинг олий ўқув юрларида ўқишни давом эттириши учун ҳам мустаҳкам замин тайёрлаши лозимлиги эътиборга олинган. Дарсликлар фаннинг моҳиятига, ўқувчининг ёшига, унинг билим даражаси ва умумий адабий тайёргарлигига қараб тузилади. Одатда, ҳар бир дарсликнинг бош қисмидаги «Кириш», «Муқаддима», «Ўқувчиларга» деб номланган қисмда умумий мақсад ва вазифалар бир қадар муайянлаштирилади.

5-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасида бу вазифани «Адабиёт нима?» деган дастлабки мақола¹ адо этган. 6-синфда у «Кириш» сарлавҳаси остида берилган². 7-синфда «Бадиий адабиёт — сўз санъати» мақоласига шу вазифа юкланган³. 8-синфнинг олдинги вариантыда у «Давр, ижодкор ва адабиёт»⁴ деб берилган. 9-синфнинг эски вариантыда «Кўнгилни шакллантириш воситаси (кириш)»⁵ деган номни ўқиймиз. Янги вариантда эса у «Руҳий камолот воситаси» деб номланган.

5-6-синфлардаги адабий материаллар мавзу қамровига кўра жойлаштирилган бўлса, 7-9-синфлардаги адабий

¹ Каримов Н., Норматов У. Адабиёт. 5-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент, 2003. 4-9-бетлар.

² Олимов С., Аҳмедов С., Кўчқор Р. Адабиёт. 6-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент, 2005.

³ Йўлдошев Қ., Қосимов Б. Адабиёт 7-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент, 2004.

⁴ Каттабеков А., Йўлдошев Қ., Болтабоев Ҳ. Адабиёт. 8-синф учун дарслик-мажмуа. — Т.: Ўқитувчи, 2001.

⁵ Каримов Н., Мирзаев Т., Назаров Б., Норматов У., Қосимов Б. Адабиёт. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик.

материаллар «Халқ оғзаки ижодидан», «Ўзбек дабиёти тарихидан», «XX аср ўзбек адабиёти тарихи», «Жаҳон адабиётидан» деган рукнлар остида хронологик изчилликда берилган. Уларда материалларни такрорламасликка, мантиқий изчиллик ва илмий узлуксизликка таянилган. Биргина фольклор асарларининг берилишини кузатадиган бўлсак, улар қуйидагича тавсия этилади:

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфлари учун яратилган дарсликларда халқ оғзаки ижодига оид материалларнинг берилишига оид жадвал:

5-синф	6-синф	7-синф	8-синф	9-синф
«Ҳикмат дурдоналари» рукнида «Мақоллар». Назарий маълумот: Халқ оғзаки ижоди тушунчаси. Топишмоқлар. Назарий маълумот: Мақол ва топашмоқ тушунчалари. Ривоят ва эртақлар оламида» рукнида «Тўмарис» ривояти, Назарий маълумот: Ривоят ва афсона тушунчалари. «Уч оғани ботирлар» эртаги, «Сусамбил» эртаги. Назарий маълумот: Эртақлар ва уларнинг турлари.	«Сўзда ҳикмат бор» рукнида Халқ қўшиқлари. Назарий маълумот: қўшиқ ва унинг турлари ҳақида тушунча.	«Моъийдан садолар» рукнида «Равшан» достони. Назарий маълумот: Муболага ҳақида тушунча.	«Халқ оғзаки ижоди» рукнида «Кунтуғмиш» достони. Назарий маълумот: Достонларнинг шаклий тузилши.	«Халқ оғзаки ижоди» рукнида «Алпомиш» достони. Назарий маълумот: Халқ достонлари ва уларнинг турлари ҳақида тушунча.

7-9-синфларда материалларнинг берилишида хронологик изчиллик ҳам алоҳида эътиборда тутилган. Мумтоз адабиёт мисолида кўриб чиқиладиган бўлса, қуйидаги манзарани кўришимиз мумкин: (материаллар такомиллаштирилган дастур асосида берилмоқда).

7-синф	8-синф	9-синф
Алишер Навоий. «Меҳр ва Сухайл» ҳикояси (4 соат).	Юсуф Ҳос Ҳожиб. «Кутадғу билиг» асари (4 соат).	Алишер Навоий. «Хамса» асари (11 соат). Навоий ижоди – ўзбек мумтоз адабиётининг энг юксак босқичи сифатида.

Навоий «Хамса»си ва Шарқ адабиётида хамсачилик. «Хайрат ул-аброр» шоирнинг олам ва одам ҳақидаги фикрларини бадиий акс эттирган асар сифатида.

«Сабъи сай-ёр» Навоий «Хамса»сининг таркибий қисми сифатида. «Меҳр ва Суҳайл»нинг сюжети ва композицион хусусиятлари. Меҳр, Суҳайл ва Жобир образларининг таҳлили ва талқини. Қаҳрамонларнинг номи ва хатти-ҳаракатлари орасидаги боғланишлар. Ҳикояда садоқат, мардлик, танглик каби инсоний туйғулар ифодаси. Унинг бадиий хусусиятлари.

Назарий маълумот: Ташбиҳ, таносуб ҳақида тушунча.

Турди. «Торкўнгуллик беклар», «Турди-ман» ғазаллари (2 соат).

Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. Шоир ижоди ўз замони ва замондошлари

Юсуф Хос Ҳожиб ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. «Кутадғу билиг» — туркий ёзма адабиётининг илк намунаси. Асар дидактик дoston намунаси сифатида. Унинг асосий гоъвий-бадиий хусусиятлари. Бек қандай бўлмоғи кераклиги ҳақидаги боб таҳлили. Бекка қўйиладиган ахлоқий-маънавий талабларнинг бадиий ифодаси. «Кутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари. Бунда Юсуф Хос Ҳожибнинг маҳорати.

Назарий маълумот: Маснавий ҳақида тушунча.

Лутфий. «Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма», «Мени шайдо қиладурғон бу кўнгул», «Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису» ғазаллари ва туюқлари (3 соат). Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. Лутфий мероси ва халқ оғзаки ижоди. «Сенсен сева-

«Хамса»нинг яратилиши. Шарқ адабиётида хамсачилик. Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари ҳақида қисқача маълумот. Туркий тилда «Хамса» ёзиш бадиий камолот ва ижодий жасорат намунаси бўлганлиги.

«Хайрат ул-аброр» — фалсафий, таълимий-ахлоқий дoston. Унинг мавзу қамрови, қурилиши ва бадиий хусусиятлари. Машғулотлардаги изчиллик ва мантиқийлик. Асарда адибнинг олам ва одам ҳақидаги фалсафий қарашларининг бадиий ифодаси. Уларнинг маърифий ва бадиий аҳамияти. «Салотин бобида» (учинчи мақолат), «Карам васфида» (бешинчи мақолат), «Вафо бобида» (саккизинчи мақолат) қисмларининг таҳлили. Улардаги «Шоҳ Ғозий», «Ҳотами Тойи», «Икки вафоли ёр» ҳақидаги ҳикоятларнинг таҳлили ва талқини. Бу ҳикоятларда Навоий фалсафий қарашларининг ифодаланиши. Ҳикоятларнинг бадиий хусусиятлари.

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг «Хамса»да тутган ўрни. Фарҳод ва Ширин образларининг таҳлили ва талқини. Улар юксак инсоний фазилатларнинг бадиий тажассуми сифатида. Фарҳоддаги мардлик, жасорат, оқиллик, севида садоқат ва вафодорлик хислатларининг акс этиши. Ширин гўзал ва оқила малика тимсоли сифатида. Дostonнинг бадиий хусусиятлари.

Назарий маълумот: Адабиётдаги комил инсон образи ҳақида тушунча.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Менинг кўнгулми, гул гунчасидек таҳбатаҳ қондур», «Агарчи сенсизин сабр

га берган баҳо сифатида. «Тор кўнгуллик беклар», «Турди-ман» ғазаллари таҳлили. Уларда шоир таржимаи ҳолига оид маълумотларнинг бадиий акс этиши, ғазалларнинг тили. Уларнинг бадиий хусусиятлари.

«Назарий маълумот: Ҳасби ҳол ҳақида тушунча.

Увайсий. «Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман» ғазали, «Анор», «Ёнғоқ», «Кун ва тун» чистонлари (2 соат).

Шоиранинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. «Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман» ғазалида ижтимоий ҳаёт ҳодисаларидан норозилик, уларга нисбатан кўнгилдаги изтироб ва кечинмаларининг таъсири акс эттирилиши. Шоиранинг «Анор», «Ёнғоқ», «Кун ва тун» чистонлари ҳамда уларнинг ўзига хос бадиий хусусиятлари.

Назарий маълумот: Ра-

рим, хоҳ инон, хоҳ инонма», «Мени шайдо қиладургон бу кўнгил», «Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису» ғазаларининг таҳлили. Уларнинг вазни, тасвир воситалари ва бошқа бадиий хусусиятлари.

Лутфий — туюқ устаси. «Кўнгулма ҳар ёнки боқсам доғи бор», «Мен сенинг илкиндин, эй дил, бандамен», «Чархи кажрафтор элидн ёзамен» туюқларида сўз ўйинлари. Сўз ўйинларининг юзага келишида тажниснинг ўрни. Туюқларнинг вазн, қофия ва бошқа бадиий хусусиятлари.

Назарий маълумот: Ирсоли масал, тажнис ва туюқ ҳақида тушунча.

Алишер Навоий. Ҳазал ва қитъалар. «Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фан қилғил», «Қоши ёсинму дейин...», «Кеча келгумдур дебон...», «Ердин

айламак, эй ёр, мушкулдур» ғазаллари. «Бобурнома» асари (7 соат).

Бобурнинг ҳаёт йўли ва ижодий меросига умумий қараш. Бобурнинг шеърӣ ижоди. Шоир лирикасининг ҳасби ҳоллик хусусияти. «Менинг кўнгулми, гул гунчасидек таҳбатаҳ қондур», «Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушкулдур» ғазалларида, «Беқайдмену хароби сир эмасмен», «Толе йўқи жонимға баллолиғ бўлди», «Кўпдин бериким ёру диёрим йўқдур» рубоӣларида Бобур зиддиятларга тўла ҳаётининг поэтик ифода этилганлиги.

«Бобурнома» — ўзбек адабиётидаги мемуар жанрининг нодир намунаси. Асарда тарихий давр, тарихий шахслар ва Бобур ҳаёти саҳифаларининг ҳаққоний ифодаланганлиги. «Бобурнома» қомусий асар сифатида. Унда турли-туман тарихий, этнографик, жуғрофӣ, адабий маълумотларнинг ифодаланганлиги. Асарда Бобур руҳий оламига оид манзараларнинг фавқулодда ҳаққоний ва таъсири акс этганлиги. «Бобурнома»нинг ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги ўрни ва аҳамияти..

Назарий маълумот: Мемуар асар ҳақида тушунча.

Бобораҳим Машраб. «Рухи жоним аршағ етти ман ўзим осмониман», «Ишқ водийсидан бир кеча мен ҳай-ҳайлаб ўттым», «Ажаб Мажнун эрурман, дашт ила саҳроға сигмамдур», «Қилди манга бир жилва, ногоҳ боқа қолдим», «Ўртар» ғазаллари (4 соат).

Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. Машрабнинг ўзбек адабиёти

диф, чистон ҳақида тушунча.

З а в қ и й .
«Шоҳимардон хотираси» шеъри (1 соат).

Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. «Шоҳимардон хотираси»нинг саёҳатнома жанрида яратилганлиги. Унда Муқимий ва Завқий саёҳатномаларидан таъсирланишнинг излари. Шеърда онаюрт тасвирининг асосий ўрин тутishi. Шеърнинг бадиий хусусиятлари.

Махтумқули.
«Адолат яхши» шеъри (1 соат).

Махтумқули ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. Махтумқулининг фақат туркманлар учун эмас, балки барча туркий халқлар учун ҳам азий ва мўтабар эканлиги. Шоир шеърларида маънавий ахлоқий мавзуларнинг устуворлиги.

«Адолат яхши» шеърининг таҳлили. Шеърда умуминсоний ғоянинг илгари

айри кўнгул...» ғазаллари, «Камол эт касбким, олам уйдин», «Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо» қитъалари (6 соат).

Навоий ғазал мулкнинг султони эканлиги. «Хазойин ул-маъоний ҳақида қисқача маълумот». Навоий шеърятининг мавзу қамрови ва бадиияти. «Кеча келгумдур...», «Қаро кўзум...», «Кўргали хуснунгун...» ғазалларида мажозий ва илоҳий ишқ талқини. «Жонгачун дермен...» сингари ғазаллари таҳлили.

Навоий ғазалларидаги тасвирларнинг фавқулоддалиги. Бунинг шоир маҳорати билан алоқадорлиги. Навоий ва ўзбек ғазалчилигининг кейинги тараққиёти.

«Камол эт касбким», «Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо» қитъалари. Уларнинг ғоявий-бадиий мазмуни ва моҳияти тузилиши, таркиби, тасвир хусу-

тарихида тутган ўрни. Машраб — тасаввуф адабиётининг машхур вакили сифатида. «Руҳи жоним аршға етти ман ўзим осмониман», «Ишқ водийсидан бир кеча мен ҳай-ҳайлаб ўттум», «Ажаб Мажнун эрурман, дашт ила сахроға сугмамдур», «Қилди манга бир жилва, ногоҳ боқа қолдим» ғазаллари ўзбек тасаввуфий шеърятининг ёрқин намуналари сифатида. Шоир шеърларида тасаввуфий тимсоллар (гул — булбул, фақр, фано). «Уртар» — ўзбек лирик шеърятининг гўзал намунаси сифатида. Назарий маълумот: Тасаввуф ва тасаввуфий истилоҳлар.

Муҳаммад Ризо Огаҳий.
Ғазалар. (4 соат).

Огаҳий ҳаёти ва фаолияти ҳақида қисқача маълумот. Огаҳийнинг ижодий мероси. «Таъвиз ул-ошиқин» — ўзбек шеърятининг беназир намунаси. Шоир ғазалларида табиат манзаралари, йил фасллариининг тасвирланиши. Бу ғазаллардаги ижтимоий мотивларнинг ифодаланиши. «Баланд айлаб қуёшға поя Наврўз», «Соқия, майхоралар жисмидин олди хоб қиш», «Қотикроқ келмади ҳаргиз жаҳонға ушбу қишдин қиш», «Илоҳо, ҳар кунинг Наврўз бўлсин» ғазалларининг таҳлили.

Шоир ғазалларида муҳаббат ишқ васфи. «Юзинг очким, қуёш садқанг бўлиб бошингдан айлансин», «Мушқин қошининг ҳайъати» ғазалларининг таҳлили.

Шоир асарларининг тили. Огаҳийнинг санъаткорлиги. Назарий маълумот: Ташхис ҳақида тушунча.

Фурқат. Ғазаллар: «Фасли

<p>сурилгани. Махтумқули шеърларига хос бадиий хусусиятлар. Уларнинг маърифий – тарбиявий ҳамда бадиий аҳамияти.</p>	<p>сиятлари.</p> <p>Н а з а р и й м а ъ л у м о т : Қитъа ҳақида маълумот.</p> <p>Нодиранинг «Фирокнома» асари (2 соат).</p> <p>Нодиранинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. Қўқон адабий муҳитида Нодиранинг ўрни ва аҳамияти.</p> <p>Нодиранинг «Фирокнома» асари. Унинг ёзилиши тарихи. Шеърдаги «ёр», «фалак» образларининг талқини. Шоира ижодида ҳижрон ва айрилиқ оҳанглари.</p> <p>Н а з а р и й маълумот: Мусамман ва муашшар ҳақида тушунча.</p>	<p>навбахор ўлди», «Бир қамар сиймони кўрдим, балдаи Кашмирда». Мусаддас: «Сайдинг кўябер, сайёд» (3 соат).</p> <p>Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолияти. Адабий мероси ҳақида умумий маълумот. Фурқат – машҳур лирик шоир. «Фасли навбахор ўлди» газалида баҳорнинг рангин, фусункор манзарасининг кўтаринки ва таъсирчан тасвири. Баҳор ва умрнинг гўзаллиги, ғаниматлигини тавсиф ва тасвирлашда шоир маҳорати. Шеърнинг бадиий хусусиятлари. «Бир қамар сиймони кўрдим» газалида ишқ ва ғурбат мавзуларининг уйғунлаштирилиши. Шеърнинг бадиий хусусиятлари. «Сайдинг кўябер, сайёд» мусаддасида тарихий воқеликнинг бадиий ифодаланиши. Унда тутқинлик фожиасининг акс этганлиги, эрк ва эрксизликнинг муқоясаси, ҳурликка ташналик туйғуларининг ифодаланиши. Сайд, сайёд, лирик қаҳрамон образлари талқини. Мусаддаснинг бадиий хусусиятлари. Фурқатнинг маҳорати. – Фурқат ижодининг ўзбек адабиётида туган ўрни. Назарий маълумот: Мусаддас ҳақида маълумот.</p>
--	--	---

Савол ва топшириқлар:

1. Дастур нима? Адабиёт дастурларининг ривожланиш жараёни қандай кечмоқда?
2. Дастур ва дарсликлардаги тафовутларни аниқланг.
3. Синфлар орасидаги узвийлик ва узлуксизликка эътибор беринг. Узвийлик таъминланган ўринларни мисоллар асосида кўрсатинг.
4. Дастурда назарий маълумотларнинг синфлараро узвийлигига эътибор беринг. Фикрингизни мисоллар асосида изоҳланг.

Умумий ўрта таълим мактабларидаги дарсликларнинг асосий хусусиятлари

Р Е Ж А:

1. Дарсликлар яратиш тарихи.
2. Дарсликлар яратишдаги ислохотлар.
3. Дарсликлар янги авлодини яратишдаги ютуқлар.

Халқимизнинг дурдона асарлари “Қобуснома”, “Шоҳнома”, “Юсуф ва Зулайҳо” ҳамда Навоий, Фузулий, Жомий, Бобур, Машраб девонлари узоқ асрлар давомида дарслик вазифасини ўтаб келганлиги айна ҳақиқатдир. Даврлар ўтиб, ўқиш ва ўқитиш ишлари такомиллашиб борган сари дарсликлар яратишга бўлган эҳтиёж кучайди. Миллатимизнинг илғор вакиллари томонидан XX асрнинг бошларида дастлабки дарсликлар яратилгани маълум. Жумладан, Сайидрасул Азизий, Мунавварқори Абдурашидов, Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Фитрат, Элбек каби маърифат-парварлар томонидан кўплаб дарсликлар яратилган. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу дарсликларда ўзбек халқининг миллий қадриятлари, урф-одатлари, халқ оғзаки ижоди намуналари, панд-насиҳатлар, қиссадан-ҳисса ҳикоялар берилган эди. Булар ўз вақтида эндигина шаклланаётган ўқувчи шахсида миллий дунёқарашни, зукколикни, одоб-ахлоқни, ёмонликка нафрат, эзгуликка рағбатни, топқирликни, мустақил фаолият кўрсатиш имкониятларига эга бўлиш хусусиятларини қарор топтиришга хизмат қилган. 30-йиллардан кейин тартиб берилган дарсликларда ягона “типовой” дастурлар асосида дарслик яратиш талабига амал қилинди.

Адабиёт дарслиги адабий таълимнинг мақсад, вазифа ва мазмуни асосида яратилади, мактабда ўрганиладиган барча синфлар учун яратилган дарсликлар бир-бирига боғлиқ ҳолда тузилади ва таълимнинг узвийлигига амал қилади. Дарслик давлат таълим стандартида белгиланган билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга хизмат қилмоғи лозим.

Дарсликда бериладиган таълимий топшириқлар ўқувчиларнинг ёш хусусияти ва ўзлаштириш даражаларини ҳисобга олган ҳолда берилиши зарур. Топшириқлар қийин бўлса, ўқувчиларнинг қизиқишлари ва интилишларига ҳалал беради. Агар ҳаддан ташқари осон бўлса, ўқувчилар томонидан дарсликни ва ўқишни менсимаслик ҳолатлари пайдо бўлади. Дарслик нафақат билим ва маълумот берувчи, балки ўқувчини ўзига жалб этадиган, қизиқтирадиган ноёб китоб бўлиши шарт. Ўқувчи дарслик орқали шу предмет, шу фан оламига кириб боради. Дарсликнинг мукамаллиги, ўқувчининг дидига мослиги таълим самарадорлигининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда жаҳон андозаларига ҳар жиҳатдан мос келадиган, миллий мустақиллик ғоясини ўзида акс эттирадиган мукамал дарсликлар яратиш долзарб муаммога айланди. Шу боис “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”, “Ўзлуксиз таълим тизими учун ўқув-адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси” талаблари асосида умумий ўрта таълим мактаблари учун янги мазмундаги дарслик ва ўқув қўлланмалари яратилмоқда. Бу борада халқ таълими тизимида амалий ишлар олиб бориляпти. Осиё тараққиёт банкининг кредит маблағлари ҳисобидан “Умумтаълим мактаблари учун дарслик ва ўқув адабиётларини нашр қилиш тизимини такомиллаштириш” лойиҳаси доирасида янги авлод дарсликларини танлов асосида яратиш ишлари кенг йўлга қўйилди. Бу борада маълум натижаларга эришилди.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун адабиёт дарсликларининг янги авлоди майдонга келди. 5-синф учун “Адабиёт” дарслиги У. Норматов, Н. Каримовлар муаллифлигида яратилди. 6-синф учун “Адабиёт” дарслиги (С. Аҳмедов ва бошқалар), 7-синф дарслиги (Қ. Йўлдошев ва бошқалар), 8-синф дарслиги (С. Олим ва бошқалар), 9-синф дарслиги (Қ. Йўлдошев ва бошқалар) томонидан яратилган. Бу дарсликлар ва шу дарсликлар учун ёзилган “Ўқитувчи” методик қўлланмалари ўқитувчилар учун амалий ёрдам бўла олади.

Умумтаълим мактабларининг 10-синф “Адабиёт” дарслиги Б. Қосимов, Б. Тўхлиев, Қ. Йўлдошевлар томонидан яратилган.

— 2004-2005-ўқув йилидан 11-синфларда янгиланган “Адабиёт” дастури (Қ. Йўлдошев) ва дарслиги (Н. Каримов) асосида янги алифбода олиб борилади.

5-синф учун дарслик-мажмуа ўқувчига мурожаат билан бошланади. У дастурга мувофиқ тарзда адабиёт ҳақидаги бошланғич умумий тушунчаларни шакллантириш учун мўлжалланган ихчам назарий лавҳа билан бошланган. Дастлаб санъат турлари ҳақида ихчамгина ахборот берилади, сўнг уларга таяниб адабиётнинг ўзига хос санъат тури эканлиги айтилади. Адабиётнинг турлари кўрсатилади.

Дарслик болаларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари, адабий тайёргарлик даражаларини эътиборга олган ҳолда бир неча рукнларга бўлинган. Улар қуйидагича номланади:

1. Ҳикмат дурдоналари.
2. Эртақларнинг сеҳрли олами.
3. Мумтоз адабиётга саёҳат.
4. Болаликнинг беғубор олами.
5. Ватанни севмоқ иймондандир.

Ҳар бир рукн ичида ранг-баранг жанрлардаги асарлар жамланган.

Масалан, «Ҳикмат дурдоналари» рукнида мақоллар, ибратли ҳикоятлар, Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Конфуций ҳикматлари тақдим этилган бўлса, «Эртақларнинг сеҳрли олами» рукнида «Уч оға-ини ботирлар», «Сусамбил» сингари ўзбек халқ эртақлари, Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» достони, Шукруллонинг «Умр ҳақида эртақ» асари, жаҳон адабиётидан Ханс Кристиан Андерсеннинг «Булбул» адабий эртаги киритилган.

Уларнинг барчаси ихчам назарий маълумотлар билан таъминланган. Жумладан, халқ мақоллари ҳақида болаларнинг дид ва савияларига мос келадиган аниқ, ихчам, лўнда маълумотлар тавсия этилади. Унда мақолларнинг мазмун-моҳияти, мавзу қамрови, нутқдаги иштироки туфайли ҳосил бўладиган ширадорлик тўғрисида ҳам тўхтаб ўтилган.

Дарсликда мақолларнинг ўзидан ҳам намуналар берилади. Улар Ватан ва ватанпарварлик (Булбул чаманни севар, одам — Ватанни), мардлик ва жасорат (Юрт кўрсанг

— ўзарсан, кўрмасанг — тўзарсан), дўстлик (Бодом — пўсти билан, одам — дўсти билан), ҳамжиҳатлик (Кенгашганга кенг дунё, талашганга тор дунё), меҳнат ва меҳнатсеварлик (Меҳнат қилиб топганинг — қанду асал тоганинг) сингари мавзуларга оиддир.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфлари учун мўлжалланган дарсликларда адиб ва ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги айрим муҳим маълумотлар ҳам берилади. Масалан, 5-синф дарслигида Ҳамид Олимжон, Шукрулло, Ханс Кристиан Андерсен, Мақсуд Шайхзода ҳақида икки саҳифа, Миркарим Осим ҳақида бир ярим саҳифа ҳажмида маълумот берилади. Уларда ижодкорларнинг туғилган вақти ва жойи, ўқиш йиллари, қизиқишлари, асосий асарлари ҳақида ихчам маълумотлар жамланган.

Дарсликда мустақил ўқиш учун ҳам айрим асарлар тавсия этилган. «Ҳикмат дурдоналари» рукнидаги «Дўстлик» матни, «Ватанни севмоқ иймондандир» рукнида Э. Воҳидовнинг «Ёшлигим», «Тандир кийган «Матмуса» каби асарлари тавсия этилган. Афсуски, «Эртактларнинг сеҳрли олами», «Мумтоз адабиётга саёҳат», «Болаликнинг беғубор олами» рукнларидаги қисмлар мустақил ўқишга бериладиган асарлар билан таъминланмай қолган. Бу дарсликнинг умумий тузилишидаги нуқсонлардан биридир.

Дарсликдаги ҳар бир мавзу тегишли савол ва топшириқлар билан таъминланган. Улар мавзунинг характери, материалнинг ҳажми, кўзда тутилган мақсад ва вазифалар билан алоқадор ҳолда тузилган. Мақоллар мавзуси учун 10 та, Саъдий Шерозий учун 6та, Шукрулло учун 7 та, Андерсеннинг «Булбул»и учун 15 та савол ва топшириқлар тузилган. Демак, савол ва топшириқлар адабий материалнинг ҳажми, характери ва ундан кўзда тутилган мақсад билан боғлиқ ҳолда тузилади.

Уларнинг мазмуни ҳам ранг-баранг. Айрим саволлар асар ёки муаллиф ҳақидаги янги маълумотларни билишга қаратилган («Ушбу эртактаги Шаҳзоданинг боғида қандай гуллар ўсган?») Айрим саволларда бошқа ўқув предметлари, санъат турлари билан алоқадорлик назарга олинган («Унинг эртактари асосида яратилган қандай мультфильмларни биласиз?»).

Ўқитувчи уларга ижодий тарзда ёндошиши мумкин. Тажрибали ўқитувчилар матн мазмунидан келиб чиқиб, савол ва топшириқларни ўзлари тузишлари мумкин. Педагогик амалиёт жараёнида бундай вазифани амалиётчи ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда амалга оширганлигининг бир неча маротаба гувоҳи бўлганмиз. Бунда ўқувчиларнинг фаоллик даражаси кескин ортади. Уларнинг матн мазмунини ўзлаштиришлари учун янада қулай шароит яратилади, энг муҳими ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги жонли бир ҳолат майдонга келади.

Баъзи саволлар воқеларнинг изчиллиги, мантиқийлигини («Ҳикояни ўқиб, бўлим-бўлимларга ажратинг ва ҳар бир бўлимга сарлавҳа қўйинг») кузатишга ундаса, яна баъзилари уларни ижодий фикрлашга даъват этади («Нима учун ёзувчи эртаққа сунъий булбул образини киритган?»). Амалий-ижодий фаолиятни талаб этадиган («Эртақ воқеалари асосида расм чизинг») саволлар ҳам дарсликда анчагина.

Айни бир типдаги савол ва топшириқлар бир ўринда жуда муваффақиятли бўлиб, бошқа бир ўринда ўз вазифасини тўла бажармаслиги мумкин. Адибнинг туғилган жойини аниқлашга оид саволларда бу ҳол кўпроқ учрайди. Масалан, касб-хунар коллежлари учун тузилган ўқув қўлланмасида шундай савол мавжуд («Рабғузий қаерда туғилган?») Бундай саволга ўқувчи ҳеч бир қийналишсиз, мустақил ва ижодий фикрлашга зарурат сезмагани ҳолда жавоб бера олади. Ҳатто у биргина сўз билан «Работи Ўғузда»деб қўя қолиши ҳам мумкин. Ваҳоланки, саволларни тузаётганда «ҳа», «йўқ», «шундай» деб жавоб берилиши мумкин бўлганларидан тийилиш кераклигини тажрибали педагогларимиз кўп таъкидлашади.

Айни мана шу саволни академик лицейларнинг биринчи босқичида Лутфийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида бериш эса бошқача самара беради. Ҳозиргача Лутфийни барча манбаларда Ҳиротда туғилган ва шу ерда вафот этган деган маълумотлари эътироф этилиб келар эди. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг «Фунун ал-балоға» китобида Лутфийга «Шоший» нисбаси берилган экан. Проф. А. Ҳайитметов шу маълумотга таяниб туриб, Лутфийни

Тошкентда туғилган деб кўрсатади. Ўқувчилардан шу ҳолатга оид жавоблар олинадиган бўлса, уларнинг фақат билимлари ошибгина қолмасдан, айти чоғда ватанпарварлик туйғуларига ҳам ижобий таъсир ўтишига шубҳа бўлмайди.

Топшириқларда ифодали ўқиш, ролларга бўлиб ўқиш, матнни ёд олиш, матн мазмунини ҳикоя қилиш, матн мазмунини қисқартириб ҳикоя қилиш сингари кўринишлар мавжуд. Улар ўқувчиларнинг оғзаки нутқ малакаларнинг ортишига омил бўлади. Бевосита ёзма нутқ такомилига йўналтирилган топшириқлар ҳам бор.

5-синф дарслигида адабий-назарий тушунчалар элементар тарзда тақдим этилган. Адабиёт, мақоллар, эртақлар ҳақидаги маълумотлар шу сирага киради. Айрим ҳолатларда муайян адабий жанр ҳақидаги мухтасар маълумотлар берилган. «Широқ» афсонаси ҳақида шундай маълумот мавжуд. Айти пайтда афсоналар, рубойлар, ҳикоя, қасида ҳақида ҳам алоҳида назарий маълумот берилган. Китобда характер ҳақидаги назарий маълумот ҳам бор.

5-синф учун Адабиёт дарслари янги фан ҳисобланади. Улар бу пайтгача «Ўқиш китоби» билан шуғулланиб келишган эди. 5-синфдан бошлаб улар том маънодаги адабиёт дарсларининг ичида яшашади. Худди шу жараёни осон ва мазмунли кечиши учун ҳам дарслик ўзига хос вазифаларни адо этади.

«Ҳар бир адабиётчи шу нарсани яхши биладики, катта ёшдаги кўпгина китобхонлар санъатни ҳис қилишда, санъат билан муносабатларда болаликдаги даражаларида қолишди, уларни фақат «ким?» ва «қандай?» деган саволлар безовта қилади, холос, Бу саволлар ўсмирнинг китобхонлигини белгилайди — бу 10-13 ёшдаги ўқувчининг маънавий камолоти учун хосдир.

Адабиётни унинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда ўрганишнинг бошланиши етук китобхонни шакллантириш учун муайян замин яратиш имконини беради. Ҳаммадан бурун бу болаликнинг ундаги «нима?» ва «нима учун?» деган саволларига жавоб бериш учун тайёргарликдир. Фақат билим захиралари, туйғулар маданияти, китобхонлик кўникмалари билан бойиган, китобхонгина катта ёшдаги инсонларнинг

етук баҳо ва мулоҳазаларига тенгма-тенг яқинлашган ҳолда ҳаётий муҳим муаммоларни ечишга қобилдирлар»¹.

5-синф дарслиги билан ишлашда ўқувчиларнинг бадий матн моҳиятини, сеҳрини, тароватини, шулар асосида эса ўзбекча сўз назокатини тушунишлари, ҳис этишлари, англаб етишлари учун дастлабки қадамлар қўйилади. Аммо ҳар бир матннинг ўзига хос тарздаги ёндошувларни тақозо этишини ҳам унутмаслик керак.

Янгиланган 11-синф “Адабиёт” дастури ва дарслиги, аввало ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишга йўналтирилган. Уларни яратишда адабиётшунослик ва методика илмининг сўнгги ютуқларидан фойдаланилган. Ўрганишга берилган асарлар таҳлили орқали ёшларда нозик қалб, теран ҳиссиёт, юксак маънавиятни шакллантириш кўзда тутилган.

Дастур ва дарсликларда 11-синф мустақил ҳаёт бошлаш ёки олий таълим олиш арафасидаги босқич эканлиги ҳамда бу босқичда касбга йўналтириш ишларининг қатъий туста кириши ҳисобга олинган. Шунингдек, ўрганиш учун тавсия этилган асарларнинг тўлиқ таҳлили фақат ўқувчилар фаол иштирок этган тақдирдагина амалга ошиши мумкинлиги, таълим тизимининг ҳар қандай бўғинида билим ҳам, ўқитувчи ҳам, муассаса ҳам эмас, балки бош қадрият ўқувчи эканлиги назарда тутилган.

Дастур ва дарсликларда ўрганилиши кўзда тутилган асарлар бадий қиммати, тарбиявий аҳамияти ҳамда ўқувчиларнинг ёши, руҳий имкониятлари, ақлий ривожланиш даражаларига мослигига кўра танланган, асар таҳлилида бир хил фикрлаш ва бир қолипдаги мулоҳазалар юритишдан воз кечилган.

Дарсликлар билан биргаликда ўқитувчи учун методик қўлланма яратилмоқда. Методик қўлланмада ҳар бир дарснинг ўқитиш методикаси, дарсликдаги мавзуларга қўшимча маълумотлар, машғулотлар, топшириқлар ўрин олаётми, бу эса ўқитувчига ҳар бир дарсни мазмунли қилиб ўтишига имкон туғдиради.

---

¹ Курдюмова Т. Ф., Каровина В. Я., Альбеткова Р. И. и др. Методическое руководство к учебнику-хрестоматии «Родная литература» для 5 класса. — М.: Просвещение, 1985. С. 5-6.

Савол ва топшириқлар:

1. 5-9-синфлар учун яратилган дарсликлар билан яқиндан танишинг. Уларнинг дастур билан уйғунлик даражасига баҳо беринг.

2. 6-синф дарлигида алоҳида ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодлари қандай ёритилганлигига эътибор беринг. Улардаги материалларни мантиқий қисмларга ажратинг. Ҳамма ижодкорлар учун умумий бўлган ўринларни, алоҳида ижодкорлар учунгина қўлланган усулларни ажратинг.

3. Бадиий матннинг тақдим этилиш шаклига эътибор беринг. 7-синф мисолида матнларга бериладиган луғат ва изоҳлар тизимини ўрганиб чиқинг.

4. 8-синф дарлигидан назарий материалларнинг берилишини кузатинг. Уларнинг ўқувчилар ёшига ҳамда адабий тайёргарлигига мутаносиблиги ҳақидаги ўз фикрингизни асосланг.

5. Ҳар бир синф дарлигидаги савол ва топшириқлар тизимини ўрганиб чиқинг. Уларда ўқувчини бевосита ижодий ишларга ундайдиганларининг салмоғини аниқланг. Бундай топшириқларни кўпайтириш учун нималар қилиниши мумкинлиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.

6. Дарсликларда муаллифларнинг тили қайси даражада акс этган. Уларнинг ҳар бир синф ўқувчилари учун муносиблик даражасига баҳо беринг.

Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари дарсликларининг хусусиятлари

Р Е Ж А:

1. Академик лицейлардаги адабиёт дарсликлари.
2. Касб-ҳунар коллежларидаги адабиёт дарсликлари.
3. Дарсликлардаги иллюстратив материаллар ҳақида.

Академик лицейларнинг биринчи босқичи учун “Адабиёт” дарслиги профессор Б. Тўхлиев томонидан яратилган. Бу дарсликда таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка алоҳида аҳамият берилган. Дарсликда қадимги адабий ёдгорликлар, Фирдавсий (“Шоҳнома” асари), Юсуф Хос Ҳожиб (“Қутадғу билиг” асари), Аҳмад Югнакий (“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари), Яссавий ва унинг ҳикматлари, шунингдек, Рабғузий, Паҳлавон Маҳмуд, Сайфи Саройи, Хоразмий, Атойи, Саккокий, Гадойи, Лутфий каби мумтоз адабиётимиз намояндаларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан парча ва уларнинг ўқувчилар учун мўлжалланган адабий таҳлили берилган.

Дарсликни яратишда қатор вазифалар амалга оширилган:

- мумтоз адабиётимизнинг энг сара намуналари билан танишиш;

- бадиий асарни ўқиб, уни идрок этишга бўлган қизиқишларни шакллантириш ва ўстириш;

- бадиий асарларнинг матндаги ўзига хосликларини ҳис этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш;

- ёш ва йўналиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бадиий асарни дастлабки таҳлил қилишни ўрганиш;

- бадиий матн билан танишув, шунингдек, таҳлил асосида оғзаки ва ёзма нутқ малакаларни такомиллаштириш ва ривожлантириш в.б.

Бу вазифаларнинг барчаси академик лицейларнинг биринчи босқичи учун яратилган дарсликдаги тегишли қисмларда ўз аксини топган. Афсуски, ҳалигача академик лицейларнинг иккинчи ва учинчи босқичлари учун дарсликлар яратилмасдан турибди.

Касб-хунар коллежлари учун яратилган “Она тили ва адабиёт” дарслигининг “Адабиёт” қисмида “Халқ оғзаки ижоди — бебаҳо бойлик”, “Қадимги адабий ёдгорликлар — маънавият дурдоналари”, “Шарқона одоб — инсон зийнати”, “Ҳадис илмидан сабоқлар”, “Мумтоз адабиёт чашмалари”, “Жаҳон адабиёти хазинасидан”, “XX аср адабиёти намуналари”, “Жаҳон адабиёти дурдоналари” каби рукнларга бўлинган ҳолда адабиёт намуналари ўз ифодасини топган.

Эндиликда академик лицейлар учун мажмуа нашрдан чиқди. У ҳар бир босқич учун алоҳида-алоҳида китоблар сифатида чоп этилган. Мажмуада қисқагина илмий-маърифий маълумотлар берилган бўлиб, улар муайян адабий ёдгорлик ёки алоҳида олинган бир ижодкор ҳақида ихчам маълумотларни мужассамлаштиради. Масалан, Мунис ҳақида шундай ўқиймиз:

Munis Xorazmiy
(1778-1829)

Shermuhammad Amir Avazmuhammad o'g'li Munis Xorazmiy Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida dunyoga kelgan. U madaniyatimiz tarixida shoir, tarixchi, tarjimon, xattot va ma'rifatparvar shaxs sifatida nom qoldirgan.

Xiva xoni uni saroyga farmonnavis kotib qilib tayinlaydi. Munisning butun ongli faoliyati davomida ilm-fan, madaniyat va san'at kishilariga homiylik qiladi.

U go'zal lirik she'rlar yozish bilan birga tarjima ishlariga (Mirxondning «Ravzat us-safo» («Soflik bog'i»)) ham alohida e'tibor beradi, tarixiy asarlar («Firdavs ul-iqbol») yozishga kirishadi.

Xorazmning sug'orilish tarixiga oid «Arnalar» («Anhorlar») degan risola bitadi. Savod chiqarish va husnixatga oid «Savodi ta'lim» she'riy risolasini yozgan.

Munisning shoir sifatidagi iqtidorini uning «Munis ul-ushshoq» devoni to'la ko'rsata oladi. Devonda g'azal, muxammas, qasida, ruboiy, qit'a singari janrlarning go'zal namunalari jamlangan.

Bu asarlar hozirgacha ham xalqimizning madaniy-adabiy mulki sifatida ardoqlab kelinadi.

Ёки 3-китобга шундай муқаддима ёзилган:

«Азиз Уқувчилар!

Ўзбек халқининг нақадар бой адабий меросга эга эканлигини кўп ҳис этгансиз. Адабиётни даврлаштириб ўрганишининг ҳам нечоғлиқ шартли ва нисбий эканлигини, ҳатто муайян бир асрда битилган энг яхши бадиий намуналарни саралаб, ягона мукамал китоб қилиб бўлмаслигини ҳам яхши биласиз.

Сизга ҳавола қилинаётган мажмуа XX аср бошларидан ҳозирги истиқлол йилларигача бўлган ўзбек сўз саъятининг қатор намоёндалари ижодлари намуналаридан тузилган. Мажмуанинг мақсади яқин кечмишдаги ва бугунги адабиётимиздаги ютуқлар билан имкон қадар танишувимизга, ўзимизда доимий, изчил мутолаа кўникмасини тарбиялашга, халқнинг илғор тафаккур тарзини, туйғуларининг беғуборлик, жозибadorлик даражасини идрок-мушоҳада этмоғимизга қаратилган.

Маънавий етуклик ва дунёқараш комиллигининг муҳим бир омили, шубҳасиз, баркамол, бетакрор адабий ижод асарларидир. Улар яшашнинг маъно-моҳияти, эзгулик ва адолатнинг афзалликлари, илму маърифат, меҳр-муҳаббатдан маърифий сабоқлар берибгина қолмай, маълум даврлардаги халқимиз ҳаётининг ўзига хос тарихий манзаралари ифодаси орқали ибратли ғояларга ҳам бизни ҳамнафас этади.

Мажмуа қамровидаги даврда Бехбудий, Қодирий, Ҳамза, Чўлпон, Ойбек, Шайхзода, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари ўнлаб беназир истеъдод эгалари ижодлари бор. Адибларнинг ҳар бирига қисқа, умумлашган таърифлар берилиб, кенг китобхонлар оммасига манзур асарларидан намуналар келтирилди. Тамойиллари, салоҳият кўлами янада ранг-баранг бўлгани, бизга айнан замондошлиги туфайли китобхонликка муҳаббатни уйғотувчи бирламчи восита экани боис ҳозирги замон ўзбек насри ва шеъриятининг намуналарга ўзга адабиёт мажмуаларидан фарқли равишда кенгроқ ўрин ажратилди.

Мажмуа дастур асосидаги адабиёт дарслари мобайнида адабий намуналарнинг бевосита ўзи билан танишувга кўмаклашади, ўрганилаётган ёки кузатилаётган даврга мансуб ижодларнинг бошқа асарларини ҳам мустақил топиб, тўлиқ, чуқур мутолаа қилишга чорлайди».

Ушбу мажмуаларда бир қатор иллюстратив материаллар ҳам берилган. Улар энг қадимги даврлардан бошлаб замонавий адабиётгача тегишлидир.

Олий таълимдаги адабиёт дарсликлари. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Р Е Ж А:

1. Олий таълимдаги адабиёт дарсликлари, уларга қўйиладиган талаблар.
2. Алоҳида предметлар бўйича дарсликларнинг ўзига хос хусусиятлари
3. Олий таълимдаги адабиёт дарсликларининг янги авлоди ҳақида.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да белгиланган вазифалардан келиб чиқиб ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “Узлуксиз таълим тизимини дарсликлар ва ўқув адабиётлар билан таъминлашни такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорини бажариш бўйича Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан истеъмолдаги ўқув адабиётлари жиддий кўрикдан ўтказилди ва эскирган адабиётлар истеъмолдан чиқарилди. Уларнинг ўрнига замон талабларига жавоб берадиган ўқув адабиётларини яратиш долзарб масала бўлиб қолди. Президентимиз И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августдаги IХ сессиясида сўзлаган нутқида “Ҳаммамизга аёнки, таълим дарсликдан бошланади. Аччиқ бўлса ҳам тан олишга мажбурмиз, деярли ҳамма соҳада дарсликларимиз аҳволи бугунги ва эртанги кун талаблари даражасида эмас, эски қолипда мустабид даврида ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргата олмаймиз, ахир. Бунини барчамиз тушунишимиз, англашимиз даркор,” деб таъкидлаган эдилар.

Аксарият олий таълим муассасалари бир қатор фанлар бўйича сифатли маъруза матни, ўқув қўлланма ва дарсликлар яратдилар.

Олий таълим ўзбек тили ва адабиёти факультетининг талабалари учун ихтисосликка алоқадор фанлар чуқур ўрганилади. Булар: “Болалар адабиёти”, “Адабиётшуносликка кириш”, “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Миллий

уйғониш даври адабиёти”, ”XX аср ўзбек адабиёти тарихи ”, “Адабиёт назарияси”, “Адабиёт ўқитиш методикаси” в. б.

“Болалар адабиёти” дарслигида асосан, болалар ёзувчи ва шоирлари ҳақида маълумот, ижодидан намуналар берилган. Унинг шаклланиши, ривожланиш босқичлари, ривожланишидаги асосий принциплар кўрсатиб берилган.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани таълим турларига мувофиқ равишда ушбу фаннинг ўқитилишидаги ўзига хосликларини кўрсатиб беради, ўқувчиларнинг билими ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда адабиёт фанининг ўқиш жараёнига сингдирилиш қонуниятларини кўрсатиб беради.

Адабиётшунослик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанлари бир-бирларига яқин ва боғлиқ бўлишига қарамай, улар орасида кескин фарқлар мавжуд. Адабиётшунослик бадиий адабиёт ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақидаги фандир. Адабиётшуносликнинг объекти — тарихий шароит билан алоқада олинган адабий маҳсулот ва уни яратиш процессидир».

Проф. А. Зунунов ёзганидай: «Адабиёт ўқитиш усули педагогика фанининг узвий қисми бўлиб, бадиий адабиётни тадқиқ этади, адабиёт ўқитиш шартларини ва усулларини илмий асосда ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш, синфда ва уйда ўқиш, шунингдек, синф ва мактабдан ташқари машғулотларнинг шакли, усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Унинг асосини бадиий асарни таълим ва тарбиянинг муҳим воситаси сифатида ўрганиш ўқувчиларни эстетик тарбиялаш жараёнини ташкил қилади».

Таълим тизимидаги жиддий ислоҳатлар адабий таълимда ҳам тегишли тарздаги ифодасини топиб келмоқда. Айниқса, «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинганидан кейин таълимнинг мазмуни ҳақида ҳам жиддий бош қотиришга тўғри келди. Бу жараён узлуксиз равишда давом этиб келяпти. Олий таълимнинг бакалавриат босқичида фақат «Таълим» йўналишининг ўзида «Ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси» тайёрлаш учун ўттизга яқин ўқув предметларининг ўрганилиши кўзда тутилган.

Уларнинг тенг ярми адабий таълим билан боғлиқ. Ҳозиргача мазкур предметларнинг талай қисми дарсликлар билан таъминлангани йўқ.

Олий таълимдаги адабиёт дарсликларининг яратилиши учун ўзига хос талаблар мавжуд. Агар таълимнинг қуйи босқичлари учун маълумотларнинг ихчамлаштирилган, содда баёнлари кифоя қилса, бу ерда масаланинг тарихидан бошлаб ҳозирги ҳолатигача кўрсатилиши, ҳар бир ижодкор ва унинг асари ҳақидаги маълумотларнинг имкони борича тўлиқ ва мукамал бўлиши талаб этилади.

“Дарслик деб аталадиган дидактик ашёда яна бир мезон — муайян тартиб ва изчилликка қатъий риоя этиш талаб қилинади. Ундаги ҳукму хулосалар баҳс-мунозара босқичидан ўтиб, меъёрийлик хусусиятини касб этган илмий ҳақиқатлар мақомида бўлади. Шунинг учун ҳам дарслик муаллифлари фақат ўз кўнгил истаклари ёхуд истеъдод майлларинигина ифодалаш билан чеклана олмайди. Ҳар бир дарслик ўзининг аниқ қиёфаси, ифода услубига эга бўлиши, муайян педагогик асослардан келиб чиқадиган мунтазамликка бўйсунishi жоиз. Шунинг учун ҳам дарсликнинг барча мучалари, таркиби бир тартибда, ифода тарзи эса бир маромда бўлиши лозим. Шунингдек, дарслик миқёсида адабларга ёндашув, улар ижодини текширувнинг ягона тамойили ишлаб чиқилиши ва шунга қатъий амал қилиниши мақсадга мувофиқ”¹.

Олий таълимдаги адабиёт дарсликлари тўлиғича илмий принципларига таянади. Шунга кўра унда предметлараро алоқа ҳам, таҳлилларнинг теранлиги ҳам бўртиб турадиган бўлиши шарт. Таҳлил қилувчининг кенг дунёқараш ва чуқур билимга эга бўлиши мана шу талаблар замиридан келиб чиқади. Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун яратиладиган дарсликларда асл манбаларга мурожаат ҳар доим ҳам талаб қилинавермагани ҳолда олий мактаб дарсликларида бу талаб етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

“Умуман олганда, олий мактаб адабиёт дарслиги қандай мезонларга жавоб бермоғи лозим? Биринчи навбатда,

¹ Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз. Тошкент, 2006. 56-57-бетлар.

бундай дарсликка киритилиб, ўрганиш учун тақдим этилаётган асарларнинг бадиият нуқтаи назаридан истисносиз тарзда мумтоз бўлиши қатъий талаб қилинади. Дарсликка киритилган асар ёки адиб муайян даражада вақт синовидан ўтган ва соҳа мутахассисларининг эътирофини қозонган бўлиши лозим. Чунки муайян миллатнинг бадиий-эстетик тафаккури дарсликлар ёрдамида шакллантирилади ва шуларга мувофиқ бўлади. Шундай экан бу дарсликларга киритилган асарларнинг юксак бадииятга эгаллиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқат мақомида бўлиши лозим”¹.

Албатта, муқояса мақсадлари билан, хусусан, бўлажак ўқитувчиларнинг бу соҳадаги танқидий қарашларини кучайтириш мақсадида айрим бадиий жиҳатдан бўшроқ асарларни ҳам амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш ва кучайтириш учун таҳлилга жалб этиш мумкин.

Фактларни танлаш ва таҳлил қилишда ҳам олий таълимдаги адабиёт дарсликларининг ўзига хос талаблар тизими мавжуд.

Биз айрим намуналарга таянган ҳолда мулоҳазаларимизни баён этамиз. Бунинг учун бизга «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги қўл келади. У университетларнинг ва педагогика институтларининг бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик сифатида чоп этилган. Муаллифлари таниқли адабиётшунос олимлар Н. Каримов, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, О. Шарафиддиновлардир. Муаллифлар қанчалик йирик ва таниқли олим бўлишмасин, барибир, ифода жараёнида бошқаларнинг, воқеалар иштирокчилари, гувоҳлари, йирик давлат ва жамоат арбобари, адибларнинг фикрларига суянишади, улардан далил сифатида фойдаланишади. Жадидчилик ҳаракати ҳақида гапириб туриб, таниқли адабиётшунос Н. Каримов шундай дейди:

«Кейинчалик жадидлар жамият ҳаётига янги ғояларни олиб кира бошлаганларида, мутаассиб кишиларнинг қаттиқ қаршилигига учрадилар ва уларнинг саъй-ҳаракатлари билан аксар жадидлар кофир деб эълон

¹ Ўша асар. 56-бет.

қилинди»¹. Шундан кейин муаллиф далил сифатида ўша даврнинг йирик сиймоларидан бири Мунавварқорини қуйидаги тарзда шаҳодат беришга чақиради:

«Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоларидан бири Мунавварқори шу ҳақда 1927 йили бўлиб ўтган қурултойда бундай деган:

«Ҳозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Москов ва бошқа жойларга бориб ўқишни ҳавас қилса, авваллари ҳар бир саводи чиққан Бухорога бориб ўқишни ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар билимни фақат дингина деб билар эдилар. Муҳит ҳам шуни тақазо қилар эди.

Жадид мактаби ташкил қилгонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қироатхоналарни етиштирган кишилар эди»².

Бошқа бир мисолни кўрайлик. Саид Аҳмад ҳақидаги қисмга аввал ихчамгина режа берилади, яъни «Саид Аҳмад — ҳажвий ҳикоя ва миниатюралар устаси. «Келинлар кўзғолони» комедияси. Адиб қиссалари. Лирик услуб. «Хукм» ва Ҳоким мафкура. «Уфқ» трилогияси. Халқ образи ва тарихийлик. Бадиий тил». Сўнг бу бандларнинг ҳар бири илмий теранлик, мантиқий изчиллик билан ёритиб берилади. Бошқа бир мисол. Абдурауф Фитрат ҳақидаги мақола ҳам юқоридагидек ихчам режа билан таъминланган. Сўнг унинг адабиётимиз ва фанимиз тарихидаги тутган ўрни асослаб берилади. Муаллиф (Б. Назаров) бу давр мушқилликларини шундай ифодалайди: «Бироқ шўро сиёсати ва коммунистик фирқа мафкураси буюк миллат-парвар адиб дунёқараш ва асарларини баҳолашга аста-секин ўзининг омонсиз тазйиқини ўтказа бошлади»³. Фикрини далиллаш учун эса Фитратнинг бир қатор замондошлари томонидан амалга оширилган хатти-ҳаракатларнинг тавсифи келтирилади. Жумладан, Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928)даги

¹ Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетларнинг ва педагогика институтларининг бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик. — Т.: Уқитувчи, 1999. 14-бет.

² Ўша ерда.

³ Ўша китоб, 113-бет.

«исломнинг адабиётдаги тарғиботчиси» деган даъволари акс эттирилади. Шундай қилиб олим ўз фикрига илмий далил келтиради.

Энди бошқа бир дарсликни худди шу жиҳатдан кўриб чиқайлик. У «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти»¹ деб номланади. Уни Б. Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С. Аҳмедов сингари олимлар ҳамкорликда яратишган. Унда асл манбаларга, илмий ишларга, кўшимча факт ва шахсларга ҳаволалар янада кўпроқ.

Олий таълим дарслигининг яна бир ўзига хос хусусияти таҳлилларнинг илмий жиҳатдан кенг ва теранлигида намоён бўлади. Умумий ўрта таълим, академик лицей ва касб-хунар таълими учун мўлжалланган таҳлиллар ўқув таҳлилларидир. Улар ўқувчи учун ёзилган, уларда ҳаммаболик асосий ўрин тутади. Олий таълимдаги адабиёт дарсликлари эса бўлажак мутахассис учун ёзилган. Шунга кўра бу ерда материалларни саралашдан тортиб таҳлил қилишгача нисбатан эркинлик бўлади. Албатта, бу ерда ҳажм ва мавзу қамровига кўра муайян чегараларнинг бўлиши табиийдир. Муқояса учун айрим далилларни келтирайлик. Қуйидаги жадвалда таълимнинг турли босқичларида алоҳида ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун ажратилган саҳифалар сони кўрсатилган. Биз атайлаб айтиб берилган дарсликдаги ҳар хил муаллифлар ёзган қисмлардан танлаб олдик. Бунда бевосита бадиий матннинг ўзи назарга олинган эмас. Дроб белгисидан кейин келтирилган рақам С. Мирзаевнинг «XX аср ўзбек адабиёти»² китобига тегишли. Бу китоб баклавриат босқичи учун дарслик сифатида чоп этилган. Шу бўлимдаги охириги рақамлар «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти» дарслигига тегишли.

¹ Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. — Т.: Маънавият, 2004.

² Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan (10.01.02 — hozirgi milliy adabiyot (o'zbek adabiyoti) bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. T.: "Yangi asr avlodi", 2005.

№	Ўрганилаётган ижодкор	Умумий ўрта таълим мактабида	АЛларнинг охириги босқичида	КХК да	Олий таълимда
1	Абдурауф Фитрат	5-синфда — 2 8-синфда — 6	2	-	45 / 16 / 34
2	Чўлпон	7-синфда — 5	4	-	30 / 18 / 33
3	Абдулла Қодирий	5-синфда — 1,5 7-синфда — 3 9-синфда — 9	3	3	31 / 23 / 24
4	Фафур Фулом	5-синфда — 1 6-синфда — 8-синфда — 2	2	-	17 / 33
5	Ойбек	5-синфда — 2,5 8-синфда — 2 9-синфда — 7	2	-	28 / 22
6	Чўлпон	7-синфда — 5	4	-	30 / 18 / 33

Жадвалдан кўриниб турибдики, олий ўқув юртларидаги дарсликлар ҳажмининг катталиги тасодифий эмас. У ерда муайян адабий ҳодиса, алоҳида олинган ижодкор, таҳлил этилаётган асардаги энг муҳим қирраларнинг барчаси қамраб олинади.

Бевосита адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида ҳам айрим қўлланмаларнинг юзага келаётганлигини таъкидлаш керак. Улардан бири Б. Тўхлиевнинг «Адабиёт ўқитиш методикаси» китобидир. Олий таълим учун мустақиллик даврида у методика соҳасидаги биринчи ўқув қўлланмасидир. Унинг асосий фазилати янги давлат таълим стандарти ва дастурлари билан мослигидир.

Унинг мундарижаси қуйидагилардан иборат:

Кириш; Адабиёт ўқитиш методикасининг тарихий тараққиёти; Таълим босқичларида адабиёт курсининг мазмуни ва қурилиши. Адабиёт дастури, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари; Бадиий асарни таҳлил қилиш;

Адабий асарни жанрий хусусиятларига кўра ўрганиш. Эпик асарларни ўрганиш хусусиятлари; Лирик асарларни ўрганиш; Муаммоли таълим ҳақида маълумот; Драматик

асарларни ўрганиш; Бадиий асар тилини ўрганиш; Ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш усуллари; Адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш; Адабиёт ўқитувчиси; Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ошириш йўллари; Адабиёт дарсларида кўرғазмалилик.

Савол ва топшириқлар:

1. Олий ўқув юрти адабиёт дарсликларига қўйиладиган талаблар.

2. Олий ўқув юрти адабиёт дарсликлари ҳақида фикрингиз?

3. Олий таълим адабиёт дарсликлари ҳақида фикрингиз.

Таълимнинг турли босқичларидаги адабиёт дарсликлари орасидаги узвийлик ва узлуксизлик. Бундаги ўзига хосликлар

Р Е Ж А:

1. Таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлиги.
2. Мактаб дарсликларидаги узвийлик.
3. Таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизлик.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинган, Ўзбекистон республикаси Олий мажлисининг IX сессиясида Президентимиз Ислон Каримов таълим-тарбиянинг узлуксизлик масаласига ҳам тўхталиб шундай деган эдилар: “Барча амалдаги ўзгаришлар ва тадбирлар асосан юзаки бўлиб, таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим тизимини ташкил қилиш муаммоларини ечиб берган эмас”.

Юртбошимиз И. Каримовнинг ташаббуслари ва бевосита раҳбарликлари остида яратилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да узлуксиз таълимга асос солинди. Миллий дастур асосида мактабгача таълим, умумий ўрта таълим ҳамда ўрта махсус касб-ҳунар таълими турларининг ҳар бири учун Давлат талаблари ва Давлат таълим стандартлари, уларга мос равишда ўқув дастурлари яратилиб, таълим жараёнига босқичма-босқич жорий этилмоқда. Ҳар бир таълим тури учун таълим мазмунини танлашда таълимнинг узлуксизлиги ва узвийлигига алоҳида эътибор берилган.

Таълимнинг узлуксизлиги деганда нимани тушунамиз, узвийлик деганда нимани кўзда тутамиз.

Узлуксизлик — бу матабгача таълим билан бошланғич таълим, бошланғич таълим билан умумий ўрта таълим, умумий ўрта таълим билан ўрта махсус, касб-ҳунар таълими орасидаги таълим мазмунида бузилиш бўлмаслиги, яъни кейинги таълим тури мазмуни олдингисини узлуксиз давом эттирилиши тушунилади.

Таълимда **узвийлик** деганда икки хил маънода қўлланилади. Биринчидан, таълим турлари ўртасидаги

узвийлик. Бунда таълимнинг кейинги тури мазмуни аввалгисини фақат давом эттириши, қисман такрорлаб, мазмун жиҳатидан узвий боғланган ҳолда кейинги таълим турларида давом эттириши керак.

Иккинчидан, ўқув фанлари орасида узвийлик. Буни фанлараро ёки предметлараро боғланиш дейилади.

Узвийлик масаласи илгари ҳам, ҳозирда ҳам ўқиш, ўрганишнинг асосий шarti эканлиги сир эмас. Таълимнинг узвийлиги умумдидактик тамойил саналгани учун ҳар қайси фан, предметни ўқитишда уни четлаб ўтиш мумкин эмас. Адабий таълимда узвийлик мавзуларни режалаштиришда, синфларга тақсимлашда, кетма-кетликни таъминлашда, яққол кўзга ташланади. “Адабиёт” дарслиklarини таҳлил қилиб чиқар эканмиз, синфларнинг ўсишига қараб, мавзуларнинг ҳам мураккаблашиб боришини кузатамиз. Масалан, Навоийнинг 5-синфда “Ҳайрат ул-аброр” асаридан парча “Шер билан Дуррож” ўрганилса, 10-синфга келиб Навоий ижоди монографик тарзда ўрганилади. Унда шоирнинг кенг ҳажмдаги лирик мероси ва “Хамса” асари ўрганилади. Худди шунингдек, 5-синфда Ойбекнинг “Гулнор опа” ҳикояси берилган бўлса, 11-синфга келиб, унинг лирикасидан “Машраб”, “Тоғ сайри” шеърлари, “Қутлуғ қон” романи ўрганилади.

5-9-синфларнинг давоми сифатида академик лицей ёки касб-хунар коллежларининг дарслиklarини кузатиб, таълим босқичлариаро узвийлик таъминланганини ҳис қилиш мумкин.

Буни биргина Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш мисолида куйидагича тасаввур қилишимиз мумкин:

синф	асар	Қисқача мазмуни	соат
5	Алишер Навоий. «Шер билан Дуррож» масали («Ҳайрат ул-аброр» дostonидан	Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. «Шер билан Дуррож» инсон маънавияти ҳақида баҳс юритувчи мажозий асар сифатида. Ундаги Шер ва Дуррож образларининг тавсифи. Шер ва Дуррож мисолида асарда фарзандларга бўлган меҳр-муҳаббат, ўзаро садоқат, ёлгончилик сингари хусусиятларнинг тасвирланиши. Уларга муносабатларининг ифодаланиши. Ушбу масалнинг маърифий, тарбиявий, бадиий-эстетик аҳамияти. Масалнинг бадиий хусусиятлари.	5

6	<p>Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар.</p>	<p>Навоий ҳикматли сўзларининг мазмун-моҳияти, умрбоқийлиги. «Маҳбуб ул-қулуб» - ҳаётӣ ҳикматлар мажмуаси сифатида. «Саховат ва ҳиммат бобида», «Ҳилм зикрида», «Сафар мановии зикрида» қисмларидаги илм ва ҳунар, яхшилик, инсонийлик, ростгўйлик ва ёлгончили, сабр ва қаноат, меҳр, вафо, инсонийлик ҳақидаги ҳикматларнинг ўзига хосликлари. Уларнинг халқ мақолларига яқинлиги, улардан фарқи. Бу ҳикматларнинг маънавий-алоқий, таълимий, тарбиявий ва бадий аҳамияти. Ҳикматларда ҳаётӣ ҳодисаларнинг қисқа, ихчам, лўнда ва таъсирчан ифодалангани. Ҳикматларнинг қурилиши. Улардаги бадий тасвир воситалари. Назарий маълумот: Ҳикматли сўзлар ҳақида тушунча.</p>	3
7	<p>Алишер Навоий. «Меҳр ва Сухайл» ҳикояси.</p>	<p>Навоий «Хамса»си ва Шарқ адабиётида хамсачилик. «Ҳайрат ул-аброр» шоирнинг олам ва одам ҳақидаги фикрларини бадий акс эттирган асар сифатида. «Сабъи сайёр» Навоий «Хамса»сининг таркибий қисми сифатида. «Меҳр ва Сухайл»нинг сюжети ва композицион хусусиятлари. Меҳр, Сухайл ва Жобир образларининг таҳлили ва талқини. Қаҳрамонларнинг номи ва хатти-ҳаракатлари орасидаги боғланишлар. Ҳикояда садоқат, мардлик, танглик каби инсоний туйғулар ифодаси. Унинг бадий хусусиятлари. Назарий маълумот: Ташбеҳ, таносуб ҳақида тушунча.</p>	4
8	<p>Алишер Навоий. ғазал ва қитъалар. (6 соат).</p>	<p>Навоий ғазал мулкнинг султони эканлиги. «Ҳазойин ул – маоний ҳақида қисқача маълумот». Навоий шеърятининг мавзу қамрови ва бадийи. «Кеча келгумдур...», «Қаро кўзум...», «Кўргали ҳусунгуну...» ғазалларида мажозий ва илоҳий ишқ талқини. «Жонга чун дермен...» сингари ғазаллари таҳлили.</p> <p>Навоий ғазалларидаги тасвирларнинг фавқулоддалиги. Бунинг шоир маҳорати билан алоқадорлиги. Навоий ва ўзбек ғазалчилигининг кейинги тараққиёти.</p> <p>«Камол эт касбким, олам уйидин», «Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо» қитъалари. Уларнинг гоъвий-бадий мазмуни ва моҳияти. Қитъаларнинг тузилиши, таркиби, тасвир хусусиятлари. Назарий маълумот: Қитъа ҳақида маълумот.</p>	6
9	<p>Алишер Навоий. «Хамса» асари</p>	<p>«Хамса»нинг яратилиши. Шарқ адабиётида хамсачилик. Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий «Хамса» лари ҳақида маълумот.</p> <p>«Хамса»нинг яратилиши. Шарқ адабиётида</p>	10

<p>Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиёти- нинг энг юксак босқичи сифатида.</p>		<p>хамсачилик. Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий «Хамса» лари ҳақида маълумот. Хамсачилик — маҳорат майдони сифатида. Туркий тилда «Хамса» ёзиш бадиий камолот ва ижодий жасорат намунаси бўлганлиги. «Хамса»нинг қурилиши.</p> <p>«Ҳайрат ул-аброр» — фалсафий, таълимий-ахлоқий дoston. Дунёни тасаввуфий идрок этиш.</p> <p>«Хамса»даги бошқа дostonлар. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг «Хамса»да тутган ўрни. Дostonнинг бадиий хусусиятлари. Фарҳод шоир идеалининг тажассуми сифатида. Комиллик йўлига кирган инсон манзиллари тасвири. Ширин образи. Унда аёлларга хос энг юксак маънавий фазилатлар талқини. Дostonдаги бошқа образлар. Дostonда яхшилик ва ёмонлик, разолат ва адолат, бутунлик ва ноқислик ўртасидаги зиддиятнинг жонли шахслар тимсолларида кўрсатилиши.</p> <p>«Сабъаи сайёр» — ишқий-саргузашт дostonи. Дostonда тарихий воқеликнинг рамзий акс этиши. Унда шоҳ ва шахс муаммосининг бадиий талқини.</p> <p>Назарий маълумот: Адабиётдаги комил инсон образи ҳақида тушунча.</p>	
---	--	---	--

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш мисолида умумий ўрта таълим маактабларида узвийлик ва узлуксизлик муаммоларининг ечими учун яхши йўл изланган. Бунда адиб асарларини синфлар кесимида ўрганишда уларнинг ўзаро алоқадорлиги, шу билан биргаликда, ҳар хил такрорларнинг олдини олишга алоҳида эътибор берилган.

Академик лицейлар учун яратилган “Адабиёт” дарслигида умумтаълим мактабларида ўрганилган адиблар ижоди тўлдириб борилганини, янги ўтилаётган адиблар ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг бадиий юксак асарларининг танланиши кишини қувонтиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Узвийликни мисоллар асосида изоҳлаб тушунтиринг.
2. Таълимнинг узлуксизлиги деганда нимани тушунасан?
3. Ўқув фанлариаро узвийлик нима?
4. Адабиёт дарсликларида таълим босқичлариаро узвийлик-ка эътибор беринг. Узвийлик йўқ бўлган ўринларни мисоллар асосида кўрсатинг.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар. Уларнинг ўзаро муносабати

Р Е Ж А:

1. Дарслик ва ўқув қўлланмалари муносабати.
2. Таълим жараёнида ўқув қўлланмаларидан фойдаланиш имкониятлари.
3. Ўқув қўлланмалари ҳақида маълумот.

Муҳтарам Президентимиз И. А. Каримов айтганларидек: «Буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда»¹.

Бунинг исботи сифатида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда «Таълим тўғрисида»ги Қонунларни эшлаш мумкин. Таълим-тарбия тизимининг барча бўғинлари мана шу Қонун талабларини амалга ошириш учун астойдил ҳаракат қилаётганлиги барчага яхши маълум. Бу борада бир мунча ютуқлар қўлга киритилганлиги, дастлабки босқич талабларининг деярли тўла бажарилганлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Очиқ айтиш лозимки, ўқув қўлланмаларни яратиш замон талабларидан орқада қолмоқда. Бугун янги педагогик технологияни жорий этиш, жаҳондаги илғор ўқитиш усулларини тарғиб қилиш ва ҳаётга жорий этишга жиддий зарурат сезилмоқда.

«Адабиёт» ўқув қўлланмаси дарсликка қўшимчадир. Бу тажриба дастлаб 5-синфлар учун қўлланган эди. Кейинроқ касб-ҳунар коллежлари учун шундай қўлланма яратилди².

---

¹ Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислам Каримовнинг IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил 29 август. Тошкент. Шарқ. 1997. 5-бет.

² Бобомуродов Қ., Холсаидов Ф. Адабиёт, Касб-ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма, Тошкент, Илм Зиё, 2006 йил.

Кўлланма жуда оригинал тарзда тузилган бўлиб, бу оригиналлик шундай изоҳланади: «дарс жараёнида ўқитувчилардан ижодий изланиш талаб этилади. Кўлланмада бадиий асардан парчалар берилгани ҳолда, мавзу юзасидан тузилган савол ва топшириқлар асар билан тўлиқ танишишни талаб этади. Бу эса ўқувчиларни бадиий асарни тўлиқ ўрганишга ундайди»¹.

Тасаввурни ойдинлаштириш учун айрим намуналарга мурожаат қилиш ўринли бўлади. Унда жумладан, Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий қисми шундай бошланади: «Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий ҳаёти ва ижодий фаолияти юзасидан ўрта умумтаълим дастури бўйича мустаҳкамловчи савол ва топшириқлар:

1. «Қиссайи Одам Сафийи алайҳиссалом» ва «Қиссайи Нуҳ Набийи алайҳиссалом» қиссаларининг ғоявий мазмуни қандай?

2. Рабғузийнинг ҳаёти ҳақида сўзланг.

Шундан кейин 6 банддан иборат бўлган тезис-режа келтирилади. Рабғузий ҳикоятлари ҳақида назарий маълумот берилади. Улардан кейин асардан парчалар («Узум ҳикояти», «Йилон ва қарлуғоч ҳикояти», «Намруд ҳикояти») илова қилинади. Мавзу охирида савол ва топшириқлар ўрин олган.

Шу асосда ўқув режалари, фан дастурлари тузилди. Бугунги кунда уларга муносиб равишдаги дарсликларга ҳам эгамиз. Бироқ тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, уларда ҳам айрим камчиликлар, нотугалликлар мавжуд. Мустақилликдан олдин ҳамда мустақилликнинг дастлабки пайтларида яратилган айрим дарслик ва ўқув қўлланмаларини назарда тутган ҳолда уларнинг тилини «оғир ва ғализ»² деган эди.

Дарслик ва ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш бўйича ҳаракатлар давом этиб келмоқда, ўқув адабиётлари танлови ўтказилмоқда. 2004 йилда 5-синф учун, 2005 йилда 6-7-синфлар учун 2006 йилда 8-9-синфлар учун дарсликлар тайёрланди. 2007 йилда эса 4-5-синфлар учун ҳам янги дарсликлар тайёрлаб топширишди. Бу дарсликларнинг афзал

¹ Ўша асар. 3-бет.

² Сафо Матжон. Китоб ўқишни биласизми? 11-бет.

томони ўқитувчи учун методик қўлланма ҳам биргаликда яратилишида ва уларнинг амалиётда яхши натижага эришишида деб кўрсатиш мумкин.

Умумтаълим мактабларидан сўнг уч йиллик академик лицейлар ҳамда касб-хунар коллежлари истеъмолга киритилди. Бу ёшларнинг фан асосларини жиддийроқ ва пухтароқ эгаллашлари учун муҳим омилдир. Айниқса, академик лицейлар бу борада алоҳида аҳамият касб этади. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да бу борада шундай дейилади: «Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта махсус таълим беради. Ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши чуқур соҳалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди».

Академик лицейда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши бўйича (аниқ, табиий, ижтимоий-гуманитар, хорижий филология) саводларини ошириш ҳамда фанни чуқур ўрганишга қаратилган махсус касб-хунар кўникмаларини ўзларида шакллантириш имкониятига эга бўладилар. Бу кўникмаларни муайян олий таълим муассасаларида ўқишни давом эттириш асосида ёки меҳнат фаолиятида рўёбга чиқаришлари мумкин.

Академик лицейлар учун тузилган «Адабиёт» дастурида¹ таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка алоҳида аҳамият берилган.

Дастурда бадиий асарни таҳлил этишдаги мавжуд мафкуравий андозалар билан ёндашишга барҳам берилиб, адабий асарга соф бадиий-эстетик ҳодиса сифатида қаралган ҳамда таҳлил жараёнидаги асосий мезон сифатида ана шу ҳолатга таянилган.

Шу дастур асосида профессор Б. Тўхлиевнинг академик лицейларнинг I босқичи учун «Адабиёт» дарслиги яратилди. Эндиликда II ва III босқич талабалар учун «Адабиёт» дарслигининг ҳанузгача йўқлиги ачинарли ҳол.

Касб-хунар коллежлари учун «Она тили ва адабиёт» дарслиги² А. Рафиев ва Н. Фуломовалар томонидан

---

¹ Тўхлиев Б., Саримсоқов Б. Адабиёт. Академик лицейлар учун ўқув дастури. Тошкент, 2000.

² Рафиев А., Фуломова Н. «Она тили ва адабиёт». Тошкент. 2002.

яратилди. Бу дарслик ҳам кенг ўқувчилар оммасига илк марта тавсия қилинган дарсликлар сирасига киради.

Бизнинг олдимизда турган катта муаммолардан бири методист олимларга тегишлидир. Улар бугунги замон талабларига мос келадиган ўқув методик адабиётларни яратиб бериш борасида республикамиз таълим муассасалари олдида, кўп сонли ўқитувчи ва талабалар олдида қарздор бўлиб туришибди. Бугун филологик таълимнинг долзарб муаммоларини ҳал этишда, янги педагогик технологияларни таълим соҳаларига тезроқ татбиқ қилиш соҳасида улар ўз сўзларини айтишлари керак.

Дарсликлар одатда муайян таълим босқичларига мўлжалланган бўлади. Умумий ўрта таълим мактабларида уларнинг синфлари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида эса уларнинг босқичлари кўрсатилади. Баъзан уларнинг ноаниқ белгиланиши ҳам учраб туради. Жумладан, 2001 йилда яратилган «Ўзбек тили» дарсликларида бири «олий ўқув юртлари коллеж ва лицейларнинг рус гуруҳлари учун» деб мўлжалланган. Мантиқан, академик лицей, касб-ҳунар коллежи ва олий ўқув юртида айна бир материални такрорлаб ўтиш зарурати йўқлигини исботлаш шарт эмас.

Р. Расулов, А. Миразизовлар томонидан ўрта махсус касб-ҳунар таълими муассасаларининг таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳлари учун тайёрланган ўқув қўлланма 2006 йил нашрдан чиқди¹. Унда ўзбек адабиёти намояндаларидан Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Гулханий, Абдулла Авлоний, Зулфия, Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф, Ҳалима Худойбердиевалар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган бўлиб, таржимаи ҳолдан кейин, асосан, “Матнни ўқинг”, “Матн мазмунини айтиб беринг”, “Матнни ўқинг ва рус тилига таржима қилин” деган топшириқлар берилган. Қўлланмада шеърий асарлардан А. Ориповнинг “Ўзбекистоним, сенга” ва С. Солиевнинг “Устоз” шеъри ўрин олгани ҳолда насрий асардан бирорта парча келтирилмаган.

¹ Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. —Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. 240-b.

А. Рафиев ва бошқа муаллифлар томонидан яратилган касб-хунар коллежларининг рус гуруҳлари учун “Ўзбек тили” ўқув қўлланмаси¹ ҳам янги нашрлардан ҳисобланади. Бу қўлланма амалдаги дастур асосида яратилган бўлиб, унда адабий материалларга кенг ўрин берилган. Танланган шеърӣ асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларнинг аксарият қисми грамматик материалларни ўзлаштиришга йўналтирилган. Иқтидорли талабалар билан ишлаш ва мавзуларни чуқурлаштириб ўрганиш учун берилган адабий материаллар “Илова”да берилган. Чунки дастурда бу асарлар кўрсатилмаган. Танланган шеърӣ ва насрий асарлардан, адиб ҳаёти ва ижоди юзасидан берилган маълумотлардан, касбга йўналтирувчи матнлардан ўқитувчи ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларидан келиб чиқиб қўшимча материал сифатида фойдаланиши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Адабиёт ўқитишда адабиёт дастури қандай роль ўйнайди?*
- 2. Қандай ўқув қўлланмаларни биласиз?*
- 3. Ўқув қўлланма дарсликдан қандай фарқ қилади?*
- 4. Мактабда адабиёт ўқитиш тарихида қандай дастурлар тузилган?*
- 5. Дарслик ва ўқув қўлланмаларда қандай камчиликлар учрайди?*

---

¹ Rafiyev A. va boshqalar. O'zbek tili. Kasb-hunar kollejlaring rus guruhlari uchun o'quv qo'llanma. T: Ilm Ziyo, 2006 – 160 b.

Дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ишлаш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлиги

РЕЖА:

1. Дарслик билан ишлашнинг шакл ва усуллари.
2. Дарсликлар билан ишлашдаги янги педагогик технологиялар.
3. Дарслик ва ўқувчининг ижодий ишларини ташкил этиш йўллари.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақилликка эришуви унинг халқаро майдонда мустақил давлат сифатида танилиши учун имконият яратиб берди. Республикамизда мавжуд барқарорлик, тинчлик, жаҳон ҳамжамияти мамлакатларининг диққат эътиборини тортмоқда. Улар бугун Ўзбекистонни ишончли ҳамкор сифатида тан олмақдалар. Республика халқ таълими тизимида олиб борилаётган ислохотларнинг бош ғояси эса етук, мукамал назариялардан бири сифатида эътироф этилмоқда. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ғояларини амалиётга тўла-тўқис татбиқ этиш, ислохотларни муваффақиятли давом эттириш ҳамда бу йўлда кўзланган мақсадни амалга ошириш халқ таълими тизими ходимлари, ўқитувчи-педагогларнинг муҳим вазифаларидан биридир.

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” талабларини амалга ошириш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд. Улардан бири ва назаримизда энг муҳими ёш авлод маънавий камологининг таъминотчиси, ҳомийси ва асосий саналган ўқитувчи кадрларни тайёрлаш, уларнинг маънавий етуқлигини таъминлашга эришиш саналади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов қуйидагиларни қайд этади: “Тарбиячиларнинг (ўқитувчиларнинг) ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотларини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз”¹.

---

¹ И. А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент.: Ўзбекистон. 1999. 9-бет.

Бошқа даврларда бўлгани каби бугунги кунда ҳам ўқитувчи шахси, унинг маънавий қиёфаси ҳамда касбий маҳорати, маълумот даражасига нибатан юксак талаблар қўйилмоқда. Зеро, янги авлодни камолга етказувчи шахс сифатида ҳамма вақт ўқитувчи тан олинган.

Болаларда инсонни ардоқлаш, унинг ҳуқуқи, орномуси, қадр-қимматини ҳурмат қила билиш, ўз манфаатидан ўзгалар манфаатини устун қўя олиш, миллат ва Ватан тақдири учун масъулиятли бўлиш каби сифатларни қарор топтиришда ўқитувчининг ўрни ва роли бебаҳодир. Шу боис, инсон тарбияси учун жавобгар бўлган шахс, аввало, ўзида қуйидаги фазилатларни қарор топтира билиши лозим: билимлилик, ўз фанини пухта билиш, меҳнатсеварлик, олижаноблик, камтарлик, бағрикенглик, сабр-тоқатлилик, ҳақиқатни сева олиш, унинг учун курашиш, ҳар қандай кўринишдаги ахлоқсизлик ва ҳуқуқбузарлик ҳолатларига қарши кескин муросасизлик, ниҳоятда чиройли нутққа эга бўлиш, кийиниш маданиятига риоя қилиш ва ҳ. к. Айнан мана шу талаблар барча даврларда ҳам асосий мезонлар сифатида ўқитувчи шахси ва қиёфасининг шаклланиши учун хизмат қилиб келган.

“Ўқитувчи, — дейди Абу Наср Фаробий, — ақл-фаросатга, чиройли нутққа эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалай олишни уддаламоғи зарур. Ўқитувчининг вазифасига айнан ўхшашлик доно давлат раҳбаридида мавжуд, холос. Шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-фаросатга, чиройли нутққа эга бўлиши билан бирга ўз ор-номусини қадрлаши, адолатли бўлиши лозим. Ана шундагина у инсонликнинг юксак даражасига эга бўлади ва бахт чўққисига эришади”¹.

Абу Али ибн Сино ал-Фаробий фикрларини давом эттирар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: “Ўқитувчи матонатли, соф виждонли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, ахлоқ қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ташқи ва ички дунёсини ўрганиб, унинг ақл қатламларига кира олмағи лозим”².

¹ Абу Наср Фаробий. Намунали ўқиш ҳақида. 328-329-бетлар.

² Абу Али ибн Сино. Танланган асарлар. 1980. 552-бет.

Ҳар қандай асарнинг бадиий таҳлили энг замонавий технология ва усулларга таянса, шунингдек, педагогик жараёндаги барча қатнашчиларнинг тўла фаоллиги таъминлансагина тегишли самара беради.

Шу ўринда ўқувчиларнинг пассив тингловчи даражасида қолиб кетмаслиги, балки уларнинг фаол, ўз нуқтаи назари ва шахсий фикрига эга бўлган китобхон даражасига кўтариш заруриятини таъкидлаш жоиз. Бу биринчи навбатда ўқитувчининг китобхонлик маданияти билан боғлиқ. Китобхон ўқувчиларни тарбиялаш ва яна ўқитувчи шахси, унинг шахсий тажрибаси, уқуви, ижодкорлигига чамбарчас алоқадордир. Демак ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигини реал ҳаёт, таълим жараёнининг ўзи ҳам тақозо этади.

“Мақтаб ўқитувчиси, айниқса, ўзбек тили ва адабиёти муаллими ўзининг келажак авлодни тарбиялашда масъул эканини ёдидан чиқармаслиги керак... Ўқиш ва ўқитишнинг энг илғор шакллари ва мазмуни, бизнингча, энг аввало адабиёт дарсларида амалга ошмоғи лозим. Бунинг учун эса биринчи навбатда, ўқитувчининг ўзи дарсда ҳар бир мавзунини янги ҳис этиш қувватига эга бўлмоғи, ўқувчисига замонавий талаблар даражасида тушунча бермоғи лозим. Адабиёт дарсларида муаллим машғулотдан машғулотга миллий мафкура асосида таълим ва тарбия беришни такомиллаштириб бормоғи лозим¹”.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида “Ўқитишнинг илғор шакллари ва янги технологияларини, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш”² асосий масалалардан бири эканлиги таъкидланади.

Ўқувчи (талаба)ларга пухта билим беришда ҳозирги кун янгиликларидан хабардор бўлиш, замонавий педагогик техно-логияларни дарсда ўз ўрнида қўллаш олиш ўқитувчининг муҳим вазифаларидан биридир. Ўқитувчи компьютерда маълумотлар (билимлар) омборидан фойдаланиш тартибини билиши, бунда махсус компьютер дарси ажратиш, компьютердаги билимлар омборидан

---

¹ Мадаев О. Адабиёт дарслари ва миллий мафкура. Тил ва адабиёт таълими. 1998, 2-сон, 13-бет.

² “Таълим тўғрисида”ги қонун // Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори Т., 1997. 27-бет.

16. Олимов С., С. Аҳмедов., Р. Кўчқор. Адабиёт. 8-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент, 2006.
17. Олимов С., С. Аҳмедов., Р. Кўчқор. Адабиёт. 6-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент, 2005.
18. Отахонова С. Дарсликлар ҳақида. Маърифат газетаси. 2004 йил 9 июнь.
19. Тўйчиева М. Адабиёт дарсликларига савол ва топшириқлар ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. 3-сон, 2005, 17-20-бетлар.
20. Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
21. Rafiyev A. va boshqalar. O'zbek tili. Kasb-hunar kollejlarning rus guruhlariga uchun o'quv qo'llanma. T: Ilm ziyo, 2006, 160-b.
22. Рафиев А, Фуломова Н. Она тили ва адабиёт. Касб-хунар коллежлари учун дарслик. Тошкент, 2003.
23. Тўхлиев Б. Адабиёт. Академик лицейларнинг биринчи босқичи учун дарслик. Тошкент, 2004.
24. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Бакалавр йўналиши учун ўқув қўлланма. Тошкент, 2006.
25. Умумий Ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон, 164-245-бетлар.
26. Усмонова З. Адабиёт ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш имкониятлари // Тил ва адабиёт таълими журнали. 2005, 3-сон, 20-22-бетлар.
27. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш, Тошкент, ЎАЖБНТ Маркази, 2003, 361-б.
28. Ўрта махсус касб-хунар таълимнинг умумтаълим фанлари давлат таълим тандартлари ва ўқув дастурлари. "Она тили ва адабиёти" ўқув дастури. Тошкент, Шарқ, 2001, 76-90-бетлар.
29. Қосимов Б., Тўхлиев Б., Йўлдошев Қ. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. Тошкент. 2004.
30. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 93-98-betlar.
31. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент.
32. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, Юлдузча, 1992.

Мундарижа

Кириш.....	3
Адабиёт дарслиklarига қўйиладиган замонавий талаблар.....	6
Адабиёт дарслиklarининг таълим босқичларига кўра турлари.....	13
Дарсликнинг тузилиши, таркиби ва мазмуни.....	31
Умумий ўрта таълим мактабларидаги дарслиklarнинг асосий хусусиятлари.....	39
Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари дарслиklarининг хусусиятлари.....	47
Олий таълимдаги адабиёт дарслиklари. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	50
Таълимнинг турли босқичларидаги адабиёт дарслиklари орасидаги узвийлик ва узлуксизлик. Бундаги ўзига хосликлар.....	58
Дарслик ва ўқув қўлланмалар. Уларнинг ўзаро муносабати.....	62
Дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ишлаш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлиги.....	67
Фойдаланилган адабиётлар рўйҳати.....	71
Мундарижа.....	73
Қайдлар учун.....	74

Дарсликлар устида ишлаш

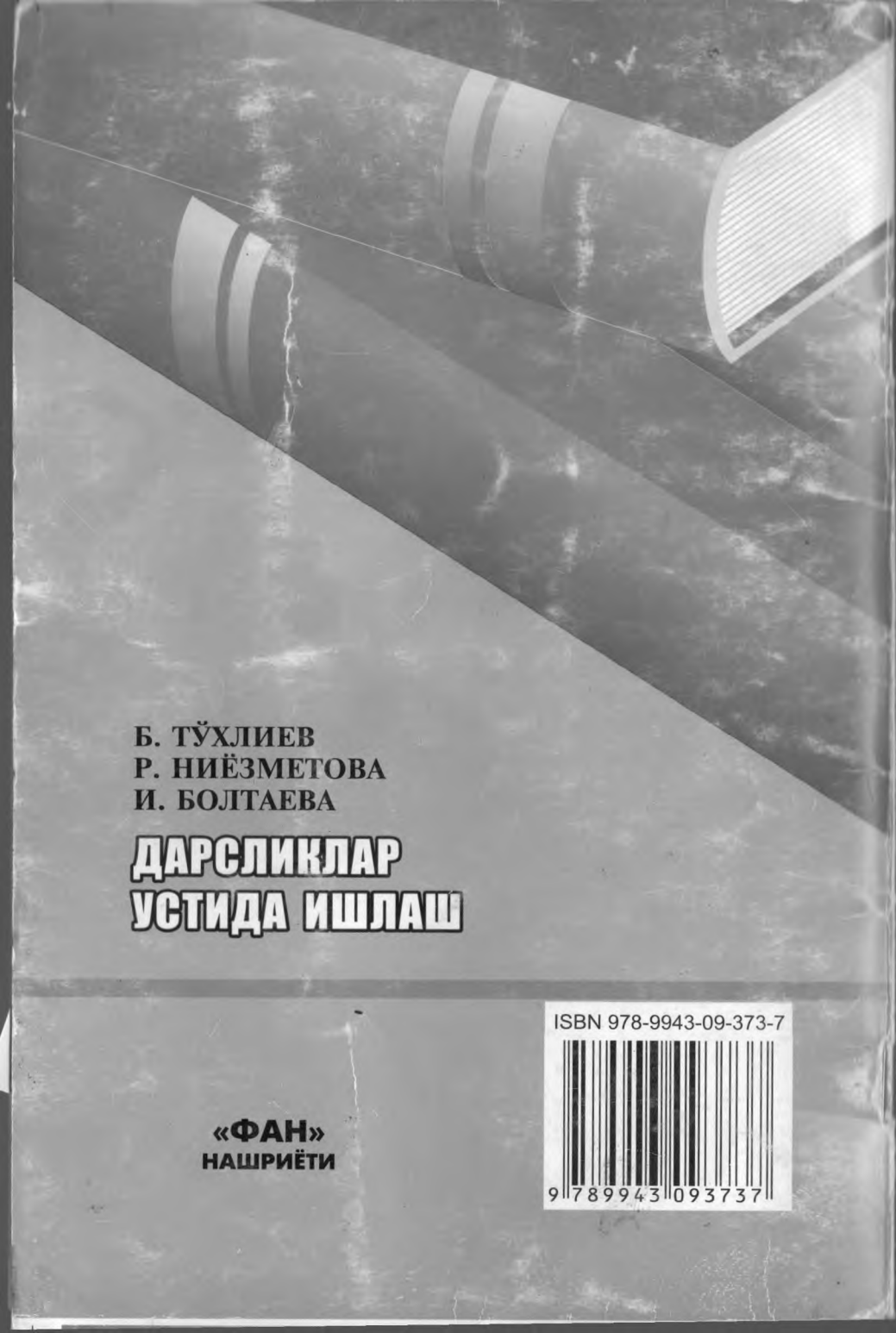
**Б. Тўхлиев, Р. Ниёзметова,
И. Болтаев**

**Муҳаррир: М. Содиқова
Рассом: Ш. Одилов
Компьютерда саҳифаловчи: Ф. Қодиров**

Нашриёт рақами: М-735. Босишга рухсат этилди: 14.08.07. Қоғоз бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. Офсет қоғоз. Ҳисоб-нашриёт б.т. 3,0. Шартли б.т. 4,75. Буюртма №19. 500 нусхада. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

ХТ «Ҳамидов Н. Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди.
Мирпўлатова кўчаси, 36-уй. Тел.: 111-04-89

Б. ТҮХЛИЕВ
Р. НИЁЗМЕТОВА
И. БОЛТАЕВА

**ДАРСЛИКЛАР
УСТИДА ИШЛАШ**

**«ФАН»
НАШРИЁТИ**

ISBN 978-9943-09-373-7

9 789943 093737